

Vechtscheidingen

Beleving en ervaringen van ouders en kinderen
en verandering na *Kinderen uit de Knel*

ONDERZOEKSRAPPORT

Kim Schoemaker
Annelies de Kruijff
Margreet Visser
Justine van Lawick
Catrin Finkenauer

Contents

Woord vooraf	5
1. Inleiding	7
Wat zijn vechtscheidingen en hoe vaak komen ze voor?	9
Het belang van kinderen	12
2. Kinderen uit de Knel	15
Wat is Kinderen uit de Knel?	17
3. Opzet en procedure van het onderzoek	23
Onderzoeksvragen	25
Procedure van het onderzoek	26
Ethische toetsing	32
4. Beschrijving van de vechtscheidende ouders en hun kinderen	35
Ouders	37
Informatie over de kinderen door de ouders	45
5. Ervaring van kinderen omtrent de conflicten en scheiding tussen ouders	49
Groep kinderen en hun vragenlijst	51
Hoe gaat het thuis?	52
Ruzie ouders en zorgen gezin	53
In welke situaties hebben kinderen last van de scheiding?	54
Aan wie vertellen kinderen hun zorgen omtrent de scheiding?	55
Samenvatting	56

6. Verandering ouders	59
Strategie van analyses en beschrijving deelnemende ouders	61
Relationele uitkomsten: conflicten	62
Interpersoonlijke uitkomsten: Gedachten en gevoelens over de relatie/ex-partner	65
Intrapersoonlijke uitkomsten – gericht op zichzelf	69
Sociale uitkomsten: Beleving van sociaal netwerk en ouderrol	71
7. Verandering kinderen	75
Beschrijving deelnemende kinderen en strategie van analyse	77
Ruzie en zorgen familie	78
Relatie met Ouders	79
Welzijn kinderen	81
8. Nieuwe inzichten in processen	87
Ik vergeef het je nooit; hoog conflict scheiding, sociaal netwerk en conflicten tussen ouders	89
Het effect van interpersoonlijk vertrouwen op co-ouderschapsconflicten na een scheiding	90
9. Conclusie en discussie	93
Beschrijving van de vechtscheidende ouders en hun kinderen	95
Veranderingen van gedachten, gevoelens en gedrag bij ouders en kinderen	97
Sterke kanten en beperkingen onderzoek	107
Aanbevelingen praktijk	108
10. Referenties	115

Woord vooraf

Sinds de jaren 70 van de vorige eeuw is de stabiliteit van partnerrelaties en van gezinnen sterk afgenomen. Gehuwde en ongehuwde partners blijven vaak niet bij elkaar tot dat “de dood hen scheidt”. Veel mensen in Nederland zijn ooit in hun leven bij het uit elkaar gaan van een relatie betrokken, een gebeurtenis die voor alle betrokkenen ingrijpend is, vooral voor kinderen. Ouder-kindrelaties spelen zich voor een toenemend aantal kinderen niet meer af binnen hetzelfde huishouden en gezin. Vaak komen kinderen door de scheiding van hun ouders in de knel; ouders blijven ruzie maken—vaak jarenlang, ouders kunnen conflicten rondom de kinderen niet oplossen en plaatsen het kind voor onmogelijke dilemma’s en keuzes. De beleving en ervaringen van kinderen en ouders die door een scheiding in de knel zijn geraakt, vormen de focus van deze studie. *Kinderen uit de Knel* is een methodiek die ontwikkeld is om juist deze ouders en kinderen te helpen. De hier gerapporteerde studie beschrijft veranderingen in de gedachten, emoties, en gedrag van gezinnen die aan *Kinderen uit de Knel* hebben meegeedaan.

Bij het schrijven en denken over vechtscheidingen hebben wij van verschillende kanten steun en aansporing ontvangen. Het onderzoek is uitgevoerd met financiële steun van ZonMW in het kader van de Academische Werkplaats aanpak Kindermishandeling (AWK) en de Willem Meindert de Hoop Stichting. De AWK is een samenwerking tussen het Kinder- en Jeugdtraumacentrum en de Vrije Universiteit. Bij het uitvoeren van het onderzoek hebben we vaak een beroep moeten doen op therapeuten en instellingen die we zeer dankbaar zijn voor hun medewerking, in het bijzonder de steun van Rachel van der Rijken (de Viersprong) en Hans Bom (Lorentzhuis) kunnen hier niet onvermeld blijven. Bij het opzetten van de studie hebben Janet van Bavel van het Kinder- en Jeugdtraumacentrum te Haarlem en Esther Kluwer van de Universiteit Utrecht veel tijd en moeite verzet om het onderzoek van de grond te helpen. Bij de afsluiting van het onderzoek, het schrijven van het rapport, heeft Clasien de Schipper (Vrije Universiteit) veel hulp en ondersteuning geboden, hartelijk dank hiervoor. En natuurlijk zijn wij de vele ouders en kinderen erkentelijk die bereid zijn geweest om openhartig en moedig hun ervaringen en waarnemingen met ons te delen.

Amsterdam, december 2016

1

Inleiding

In Nederland lijken we steeds vaker geconfronteerd te worden met vechtscheidingen. Regelmatig horen we via de media over tragische gezinsdrama's waarin een vechtscheiding een grote rol speelde. Zoals bijvoorbeeld de casus Zeist, waarbij er sprake was van een problematische scheiding, waar vader door suïcide om het leven komt en wordt verdacht van het ombrengen van zijn twee zoons (Casusonderzoek Zeist, 2013). Ook uit voorlichtingscampagnes die netwerkpartners oproepen om te helpen bij het verzachten van de strijd tussen ouders (Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, 2015), blijkt dat deze problematiek nijpend is en om een oplossing vraagt. Vechtscheidingen zijn vooral een probleem, omdat kinderen inzet worden van de strijd, daardoor in de knel komen, met als resultaat dat hun welzijn en optimale ontwikkeling door de conflicten tussen ouders ernstig belemmerd wordt (Dullaert, 2014). Dit wordt bijvoorbeeld duidelijk in het eerder genoemde rapport 'Casusonderzoek Zeist' dat spreekt over "een scheiding die gepaard gaat met hevige spanningen en conflicten tussen ouders, waardoor ouders niet meer in staat zijn om het belang van hun kinderen voorop te stellen" (Casusonderzoek Zeist, 2013, p. 35, noot 11). Een oplossing is echter niet gemakkelijk gevonden. Zowel hulpverleners als onderzoekers doen veel moeite om meer grip te krijgen op de complexiteit van deze doelgroep en de benodigde hulpverlening.

Vechtscheidingen vormen de focus van deze studie. We beschrijven de interventie *Kinderen uit de Knel* (van Lawick & Visser, 2015), een groepsinterventie voor ouders en kinderen die in een vechtscheiding verwickeld zijn en presenteren een onderzoek dat zich richt op twee vragen. In de eerste plaats richt het onderzoek zich op een beschrijvende vraag, namelijk wie zijn de vechtscheidende ouders en kinderen. In de tweede plaats onderzoeken we de effectiviteit van *Kinderen uit de Knel* door deelnemende ouders en kinderen voor en na de interventie te ondervragen middels een vragenlijst. Een vervolgmeting na zes maanden is nog gaande. Voordat we de interventie en ons onderzoek beschrijven, bakenen we in deze inleiding enkele begrippen af en schetsen nadien de opbouw van ons onderzoek.

Wat zijn vechtscheidingen en hoe vaak komen ze voor?

Volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) waren er in 2014 in Nederland 35.727 kinderen in de leeftijd van 0 tot 18 jaar betrokken bij een echtscheiding van hun ouders (Jeugdmonitor CBS, 2015). Wanneer thuiswo-

nende kinderen van nietgehuwde ouders daarbij worden opgeteld, wordt het aantal geschat op 70.000 kinderen per jaar (Spruijt & Kormos, 2010). Het precieze percentage vechtscheidingen is onbekend, maar naar schatting hebben ongeveer 3.500 kinderen per jaar met een vechtscheiding van hun ouders te maken, wat neer komt op 16.000 minderjarige kinderen in Nederland die lijden onder de vechtscheiding van hun ouders (Dullaert, 2014).

Het ontbreken van exacte getallen is deels te verklaren doordat er geen eenduidige definitie bestaat van een vechtscheiding. Professionals verschillen bijvoorbeeld van mening over (a) op welk moment een scheiding als vechtscheiding wordt gezien (helemaal in het begin of pas wanneer de strijd uit de hand loopt), (b) de hoeveelheid, ernst en het type conflicten (juridisch, verbaal, fysiek, met elkaar of over de kinderen) die ouders met elkaar moeten hebben om over vechtscheiding te kunnen spreken en (c) de feiten die een vechtscheiding kunnen definiëren (hulpverlening betrokken bij het gezin, juridische procedures).

Een eenduidige definitie is van belang om de communicatie tussen professionals en het hulpaanbod voor ouders en kinderen te verbeteren. Ter illustratie van de verscheidenheid zetten we een aantal definities op een rij. De kinderombudsman (Dullaert, 2014, p.16) definieert een vechtscheiding als volgt: 'Als de scheiding zo conflictueus verloopt dat de ouders het belang van de andere ouder en/of van de kinderen uit het oog verliezen'. De stichtingen KidsInbetween en Ouders uit elkaar hebben in een brief aan de Tweede Kamer (8 juli 2014) de volgende definitie van een vechtscheiding voorgesteld: 'Een vechtscheiding is een ouderlijke scheiding waarbij de ouders (a) ernstige conflicten voeren in de (ex) partnerposities; (b) hun ouderposities niet meer innemen; (c) het kindperspectief niet meer vertegenwoordigen; (d) hun kind inzetten in hun onderlinge strijd met als resultaat dat dit een negatieve invloed uitoefent op de geestelijke gezondheid van hun kind'. Volgens Emeritus hoogleraar Opvoedkunde J. Hermanns gaat het bij een vechtscheiding 'niet meer om de inhoud, maar om het winnen. Of het winnen om gelijk te krijgen of om de ander te vernietigen, helemaal onderuit halen zodat je het prettige gevoel krijgt dat je gewonnen hebt. Daarbij wordt het belang van het kind vergeten' (Zembla, 10 oktober 2013). Daarnaast gebruiken professionals vaak de term 'conflictscheiding', 'complexe scheiding' of 'problematisch verlopende scheiding' in plaats van 'vechtscheiding'. Dit omdat de term 'vechtscheiding' stigmatiserend kan voelen en de strijd tussen de ouders benadrukt, waar men juist zou willen dat de nadruk ligt op het gezamenlijke ouderschap. Bij een

gevecht is er altijd een winnaar en een verliezer, terwijl bij een vechtscheiding geen winnaars zijn, eerder alleen verliezers. Professionals geven soms de voorkeur aan de term 'conflictscheiding', omdat hierbij het conflict centraal staat en een conflict is (mogelijk) op te lossen (Dullaert, 2014).

In de internationale wetenschappelijke literatuur wordt onder andere gekeken naar de patronen en inhoud van conflicten in een vechtscheiding. Relaties met extreem veel conflicten worden volgens Anderson, Anderson, Palmer, Mutchler en Baker (2010) gekenmerkt door een aantal karakteristieken die vallen in twee clusters, namelijk voortdurende negatieve interacties en een vijandige emotionele omgeving. Bij het eerste cluster gaat het om interacties tussen ouders die doorlopend negatief zijn en gekenmerkt worden door verbale en fysieke agressie, snel escalerende conflicten, destructieve communicatie, defensiviteit en negatieve attributies ten aanzien van de andere ouder. De vijandige emotionele omgeving – het tweede cluster – wordt gekenmerkt door een sterk negatief affect, emotionele reactiviteit van beide ouders, gebrek aan veiligheid, wederzijds wantrouwen en triangulatie (waarbij het kind bij het conflict betrokken wordt en het welzijn van het kind uit het oog wordt verloren).

Hoewel de hier besproken definities zeer uiteenlopen, hebben alle definities gemeen dat het belang en het welzijn van de kinderen door de aanhoudende conflicten van scheidende ouders in de knel komt. Onze aanbeveling is daarom dat in de definitie van vechtscheiding het feit dat de ouders het welzijn van de kinderen uit het oog verliezen centraal moet staan.

In dit rapport zullen we de term 'vechtscheidingen' om deze redenen gebruiken. Het is op dit moment de meest gebruikte term om gezinnen te kenmerken waarbij kinderen door de heftige en complexe conflicten tussen ouders in de knel komen, doordat ze de inzet zijn geworden van de strijd tussen de ouders. Daarnaast maakt het voor het welzijn van kinderen niet uit, welke samenlevingsvorm de ouders hadden, en zullen we de term 'scheiding' gebruiken voor zowel ouders in scheiding als ook niet-gehuwde ouders die in complexe conflicten rondom de kinderen verwickeld zijn.

Het belang van kinderen

Sommigen auteurs onderstrepen de overlap tussen kindermishandeling en vechtscheidingen en stellen daarom voor een vechtscheiding als een vorm van kindermishandeling te beschouwen (Dalton, Carbon, & Olesen, 2003; Herrenkohl et al, 2008; Spruijt & Tils, 2007; Van Lawick, 2012). Ouders die in een vechtscheiding verwickeld zijn, tonen immers vaak geen begrip voor het effect van hun conflicten op de kinderen (Dullaert, 2014). Vechtscheidingen omvatten vaak diverse aspecten van emotionele kindermishandeling (zoals vernedering, verbaal geweld, intimidatie, sociale isolatie, dreiging, afwijzing), emotionele verwaarlozing (zoals gebrek aan toezicht, falen om het kind te beschermen bij emotionele schade) en het getuige zijn van ruzie en geweld tussen ouders (zoals huiselijk geweld) (van Lawick & Visser, 2015).

Onderzoek toont aan dat kinderen van gescheiden ouders, ook wanneer er geen sprake is van een vechtscheiding, gemiddeld meer psychosociale problemen (zoals angst, depressie en agressie) en meer schoolgerelateerde problemen ervaren dan kinderen van intacte gezinnen (Amato, 2010). Enkele onderzoeken tonen aan dat kinderen van ouders die verwickeld zijn in een vechtscheiding meer problemen ervaren dan kinderen van gescheiden ouders (Ayoub, Deutsch & Maraganore, 1999; Cummings & Davies, 2010; Rappaport, 2013). Bij de meerderheid van de kinderen wier ouders scheiden, nemen de problemen twee jaar na de scheiding af (Booth & Amato, 2001). Er is echter een kleine groep kinderen bij wie de problemen niet verdwijnen (Hetherington, 2003). Bij deze groep blijven na de scheiding veelal conflicten bestaan tussen de ouders (Amato & Keith, 1991).

Ondanks alle aandacht die er is voor vechtscheidingen en voor de kinderen, is er nog weinig over de deze groep gezinnen bekend. We weten weinig over de kenmerken van ouders die in een vechtscheiding verwickeld zijn, over hoe hun relaties eruit zien en hoe deze gezinnen zijn samengesteld. Meer kennis over de kenmerken van de doelgroep is cruciaal om de hulpverlening te informeren en interventies te kunnen ontwikkelen en/of te verbeteren. Het eerste doel van ons onderzoek was het daarom om vechtscheidende ouders en hun kinderen te beschrijven en een begin te maken deze vragen te beantwoorden.

Gezien de empirische evidentie dat kinderen door de complexe scheiding van hun ouders in de knel komen, zijn hulpverleners die werken met kinderen en/of hun ouders verwickeld in een vechtscheiding op zoek naar effectieve

methodes en interventies om deze gezinnen te helpen. De meeste bestaande interventies zijn gericht op 'gewone' scheidingen, waar de conflicten nog niet vast zitten en blijven escaleren. Ook zijn deze interventies vaak alleen op kinderen óf op ouders, maar zelden op ouders en kinderen tegelijkertijd.

Het Nederlands Jeugdinstituut (NJI) toetst interventies op effectiviteit. Volgens het NJI zijn de volgende programma's effectief voor kinderen van gescheiden ouders: 'Kinderen in Echtscheiding Situatie' (KIES) (Expertise Centrum Kind en Scheiding), '!JES het brugproject' (van den Berg & Wilbrink), 'Dappere Dino's' (TNO) en 'Stoere Schildpadden' (TNO). Voor ouders bestaan er ook effectieve programma's, bijvoorbeeld 'Ouderschap Na Scheiding' (Elker jeugd- en opvoedhulp). Een beschrijving van de genoemde interventies is te vinden op de website van het NJI (<http://www.nji.nl/Scheiding-Praktijk-Erkende-interventies>).

De interventie *Kinderen uit de Knel* is een groepsinterventie voor ouders met tegelijkertijd een groep voor kinderen. Daarnaast richt *Kinderen uit de Knel* zich op ouders en kinderen specifiek in een vechtscheiding. Een eerste stap om na te gaan of een interventie werkt was om na te gaan of sprake was van positieve verandering bij de ouders en kinderen die *Kinderen uit de Knel* gevolgd hebben. Ervaren ouders minder conflicten? Zitten kinderen beter in hun vel? Het tweede doel van ons onderzoek was om te onderzoeken of er sprake was van verandering bij ouders en kinderen na het volgen van de interventie *Kinderen uit de Knel*. Gezien *Kinderen uit de Knel* recent is ontwikkeld zullen we in het volgende hoofdstuk de interventie en de doelen kort beschrijven.

2

Kinderen uit de Knel

Wat is Kinderen uit de Knel?

Kinderen uit de Knel (Van Lawick & Visser, 2015) is een groepsinterventie voor ouderparen en hun kinderen die zijn verwickeld in een vechtscheiding. Door dat de strijd van de ouders escaleert, raken de kinderen uit beeld. Het doel van de interventie is om (weer) een veilig opvoedingsklimaat te creëren, zodat de kinderen zich optimaal kunnen ontwikkelen (van Lawick & Visser, 2015).

De interventie *Kinderen uit de Knel* bestaat uit een intakeprocedure, een netwerkbijeenkomst, acht bijeenkomsten zowel voor ouderparen als voor kinderen, een evaluatiegesprek en op indicatie een kort na-traject. De tweewekelijkse bijeenkomsten duren twee uur waarin ouders en kinderen parallel werken in verschillende ruimten. Kenmerkend voor de interventie is dat deze systeemgericht is, niet alleen het gezin, maar ook het sociale netwerk wordt bij de interventie betrokken. Daarnaast is de interventie groepsgericht, zes verschillende ouderparen spiegelen elkaars gedrag en leren van elkaar in de ouderbijeenkomsten. Het groepsproces heeft tot doel een minder demoniserende en escalerende communicatie tussen de ouders te bewerkstelligen en ouders door middel van educatie, ervaringsoefeningen, groepsinteractie en huiswerkopdrachten in samenwerking met hun sociale netwerk tot een meer genuanceerde en constructievere communicatie rondom de kinderen en opvoeding aan te moedigen. Het streven is om van twee tegengestelde monologen en overtuigingen te komen tot een dialoog. De verbeterde communicatie tussen ouders heeft niet noodzakelijk tot doel dat ouders meer met elkaar communiceren en het helemaal eens zijn met elkaar, maar kan ook inhouden dat er minder communicatie is, zodat ouders elkaar meer met rust laten en accepteren in hun verschillen, ten behoeve van het welzijn van het kind (van Lawick & Visser, 2015). Het gaat erom dat de ouders hun kinderen weer beter waarnemen en van daaruit goede zorg bieden, dat er minder conflicten zijn tussen ouders en dat kinderen zich weer de moeite waard gaan voelen voor hun ouders. De voortdurende strijd vraagt zoveel van de ouders dat zij hun kinderen vaak niet voldoende, of vervormd door hun eigen gevoelens en betekenisgeving, zien. Om de ouders te stimuleren expliciet te maken wat ze binnen *Kinderen uit de Knel* leren, en wat zij hun kinderen toewensen in de toekomst, bereiden de ouders een presentatie voor, samen met hun netwerk, die zij tonen aan elkaar, de kinderen en de therapeuten (van Lawick & Visser, 2015).

Parallel aan de bijeenkomsten voor de ouders is er een groep voor de kinderen. De kindergroep is niet opgezet als een therapiegroep maar als een lotgenotengroep. De kinderen krijgen tijdens de bijeenkomsten ruimte om hun gevoelens en ervaringen met elkaar te delen, de groep is weliswaar geen behandelgroep in engere zin maar heeft wel een therapeutisch effect. Een belangrijk en centraal element is dat de kinderen op creatieve wijze een presentatie voorbereiden, welke zij later aan de ouders en therapeuten laten zien. Deze kinderpresentaties hebben als doel om duidelijk te maken hoe zij zich voelen als kind van strijdende ouders en hoe zij in de knel kunnen zitten tussen hun ouders en het netwerk er omheen. Doordat kinderen hun eigen stem laten horen worden de ouders vaak geraakt, en wordt de veerkracht van de kinderen vergroot (van Lawick & Visser, 2015).

Zowel aan het begin als tijdens en na afloop van het programma is er aandacht voor het sociale netwerk rond kinderen en ouders. Grootouders, nieuwe partners, vrienden, familie en ook professionals kunnen de strijd tussen de ouders verder laten escaleren of juist de-escaleren. De therapeuten van *Kinderen uit de Knel* pogen de netwerken te stimuleren tot het doorbreken van demonisering en tot de-escalerende communicatie. Dit gebeurt in de informatieve avond voor het sociale netwerk van beide ouders die vooraf gaat aan de groepssessies; door tussentijdse sessies met (delen van) het netwerk wanneer dit geïndiceerd is, door ouders huiswerk mee te geven met de opdracht het huiswerk samen het sociale netwerk te lezen en te maken en door actief met de netwerken samen te werken in een eventueel na-traject.

Een beschrijving van de inhoud van de verschillende bijeenkomsten van *Kinderen uit de Knel* is te vinden in Tabel 2.1.

TABEL 2.1 | Beschrijving van de inhoud van de acht sessies *Kinderen uit de Knel* (van Lawick & Visser, 2015).

Kinderen uit de Knel		
Sessie	Oudergroep	Kindergroep
1	<ul style="list-style-type: none"> • Welkom • Kennismaken met foto's van de kinderen • Uitleg destructieve communicatiepatronen • Oefening destructieve patronen • <i>Aan de slag</i>: herkennen van demoniserende en destructieve patronen thuis. Inlichten van het netwerk hierover. • Samen met netwerk kijken naar een verkorte versie van het Zembla-programma over vechtscheidingen en vooral letten op kind Dara. Samen met netwerk kijken naar de documentaire 'Verloren band' van Frénk van der Linden • Afsluitend woord 	<ul style="list-style-type: none"> • Kennismaken • Uitwisseling van ervaringen • Inventariseren van de verschillende creatieve mogelijkheden. • Starten met het maken van een presentatie voor de ouders op een creatieve wijze. • Werken aan hun beleving over de strijd tussen hun ouders door het doen van oefeningen rond emoties en ervaringen thuis
2	<ul style="list-style-type: none"> • Landingsoefening • Wat is er veranderd sinds vorige keer? • Oefening kinderroel in drie verschillende rondes • Terugkomen op de drie huiswerkopdrachten: wat hebben de ouders ermee gedaan en hoe reageerde het netwerk? • Bespreken gevolgen voor kinderen • <i>Aan de slag</i>: <ol style="list-style-type: none"> 1. Herhaling destructieve patronen: hoe kan ik stoppen die te voeren. 2. Doorlezen van de tekst over wat er met de kinderen gebeurt en dit bespreken met mensen uit mijn netwerk, wat herken ik bij mijn kinderen. 3. Thuis opstellen van een verhaal over de scheiding waarin de kinderen kunnen wonen. Dit verhaal bespreken met het netwerk • Afsluitend woord 	<ul style="list-style-type: none"> • Verder werken aan de presentatie. • Meer oefeningen en uitwisseling tussen de kinderen. • Gezamenlijk zien van film en videomateriaal en daarover uitwisselen.

TABEL 2.1 | continued

Kinderen uit de Knel		
Sessie	Oudergroep	Kindergroep
3	<ul style="list-style-type: none"> • Landingsoefening • Verhaal voor de kinderen over de scheiding • Uitleg over trauma's conflicten en het stresssysteem • Groepsgesprek en reflectie • <i>Aan de slag:</i> 1. wederom aandacht voor destructieve patronen, oplopende stress en eigen positie daarin. Aan netwerk uitleggen hoe dat werkt. 2. Drie symbolen meenemen voor wat je waardeert aan de ander als mede-ouder. 3. Eventueel verder werken aan de brief. • Afsluitend woord 	<ul style="list-style-type: none"> • Verder werken aan de presentatie. • Aandacht voor de brief van Villa Pinedo. • Zelf een brief schrijven in groepjes.
4	<ul style="list-style-type: none"> • Landingsoefening • Wat is er veranderd? • Bespreken van het huiswerk, rondje symbolen en complimenten. • Kwesties: nieuwe oplossingen voor oude problemen. • <i>Aan de slag:</i> 1. thuis aandacht voor positieve herinneringen en die delen met het eigen netwerk. 2. Zichzelf huiswerk geven: waar wil ik de komende twee weken aan werken. • Afsluitend woord 	<ul style="list-style-type: none"> • Verder werken aan de presentatie. • Kinderen helpen elkaar met de presentaties.
5	<ul style="list-style-type: none"> • Landingsoefening • Wat is er thuis veranderd? • Kwesties: nieuwe oplossingen voor oude problemen • <i>Aan de slag:</i> bezig zijn met nieuwe oplossingen voor oude problemen. • Aan het netwerk uitleggen wat er positief veranderd is. • Samen met het netwerk voorbereiden van de presentatie • Afsluitend woord 	<ul style="list-style-type: none"> • Verder werken aan de presentatie • Uitwisseling over wat de kinderen merken aan verandering, waar ze positieve verandering merken en waar ze nog veel spanning voelen
6	<ul style="list-style-type: none"> • Landingsoefening • Presentatie ouders en kinderen aan elkaar • Reflecties en gevoelens bij de presentatie van de kinderen • Presentatie ouders • Reflecties bij de presentaties van de ouders • Afsluitend woord 	<ul style="list-style-type: none"> • Presentatie ouders en kinderen aan elkaar

TABEL 2.1 | continued

Kinderen uit de Knel		
<i>Sessie</i>	<i>Oudergroep</i>	<i>Kindergroep</i>
7	<ul style="list-style-type: none"> • Landingsoefening • Nieuwe oplossingen voor oude problemen • <i>Aan de slag</i>: nadenken over wat er veranderd is, of er nog hulp nodig is. Evaluatieformulier invullen en meenemen naar de laatste bijeenkomst • Bespreken met het netwerk. • Afsluitend woord 	<ul style="list-style-type: none"> • Tips aan elkaar
8	<ul style="list-style-type: none"> • Evaluatie en afsluiting 	<ul style="list-style-type: none"> • Tips aan elkaar geven om veerkracht te vergroten wanneer ouders toch weer terugvallen in demoniserende strijd

3

Opzet en procedure van het onderzoek

Onderzoeksvragen

Het onderzoek dat beschreven wordt in dit rapport had twee doelen. Het eerste doel was om een beschrijving te geven van de groep van vechtscheidende ouders en hun kinderen. Het tweede doel was de verandering van ouders en kinderen te onderzoeken na het volgen van de interventie *Kinderen uit de Knel*. Hieronder volgt een overzicht van de onderzoeksvragen die in de volgende hoofdstukken beantwoord zullen worden.

Beschrijving van de doelgroep van vechtscheidende ouders en hun kinderen

Beschrijving van de doelgroep van vechtscheidende ouders

Een doel van deze studie was om de ouders en kinderen te beschrijven die hebben meegedaan aan *Kinderen uit de Knel*, om zo een beeld te krijgen van wie de vechtscheidende ouders en gezinnen nu eigenlijk zijn. Wat zijn persoonlijke kenmerken, hoe zijn de gezinnen samengesteld, wat kenmerkt de scheiding? De antwoorden op deze vragen worden beschreven in Hoofdstuk 4.

Ervaringen van kinderen van vechtscheidende ouders

Een ander doel was om de ervaringen van kinderen in beeld te krijgen. We hebben de ervaringen en waarneming van kinderen onderzocht omtrent de ruzies en scheiding van hun ouders. Hoe beleven kinderen de ruzies en met wie delen ze hun zorgen? Hoe gaat het met de kinderen in het dagelijks leven? De antwoorden op deze vragen worden beschreven in Hoofdstuk 5.

Verandering onderzoeken van Kinderen uit de Knel

Het tweede overkoepelende doel was het onderzoeken van de verandering van de ouders na het volgen van *Kinderen uit de Knel*. Dit hebben we gedaan door de ouder- en kindrapportages van vóór aanvang van de interventie en direct achteraf te vergelijken.

Verandering van ouders na Kinderen uit de Knel

Bij de ouders hebben we ons op verschillende gebieden van functioneren gericht. Ten eerste richtten we ons op *relationele uitkomsten*, namelijk de conflicten tussen ouders. Ten tweede richtten we ons op *interpersoonlijke uitkomsten gericht op de ex-partner*, deze uitkomsten hebben betrekking op gevoelens ten opzichte van de ex-partner, zoals vertrouwen en vergeving.

Ten derde richtten we ons op *intrapersoonlijke uitkomsten*, zoals aanpassing na scheiding en acceptatie van de scheiding en de daaraan gerelateerde veranderingen. Ten vierde richtten we ons op *sociale uitkomsten: sociale relaties en relatie met kinderen*, zoals de goedkeuring ex-partner door het sociale netwerk. De resultaten worden beschreven in Hoofdstuk 6.

Verandering van kinderen na Kinderen uit de Knel

De beleving en het functioneren van kinderen na het volgen van *Kinderen uit de Knel* onderzochten we door kinderen zelf vragen te stellen voor en na de interventie. Net als bij ouders, richtten we ons bij kinderen ook op verschillende gebieden van functioneren. Ten eerste het *welzijn van het kind*, kinderen rapporteren over hun welzijn en kwaliteit van leven. Ten tweede richtten we ons op de *relatie met ouders*, het gevoel van kinderen dat ze 'er toe doen' bij hun ouders en de hechting. Ten derde onderzochten we of in de beleving van kinderen er minder *conflicten zijn tussen ouders* na het volgen van *Kinderen uit de Knel*. De resultaten worden beschreven in Hoofdstuk 7.

Nieuwe inzichten in processen

Centraal in dit project is het vergroten van inzicht in processen binnen het gezin, zowel tussen ouders als ook tussen ouders en kinderen. Hangen veranderingen die ouders en/of kinderen doormaken met elkaar samen en op welke manier? Wellicht zijn er protectieve- of risico factoren aan te wijzen die een verandering (on)mogelijk maken. Hier is een begin mee gemaakt en de bevindingen zijn in een artikel en een masterthesis beschreven. In Hoofdstuk 8 presenteren we de samenvattingen van het artikel en de masterthesis.

Procedure van het onderzoek

Het huidige onderzoek is deel van de Academische Werkplaats aanpak Kindermishandeling (AWK), een door ZonMW gefinancierd project. Het project is mede gefinancierd door Meindert de Hoop Stichting. De AWK stimuleert de samenwerking tussen wetenschap, praktijk, onderwijs en beleid. Het huidige project is een co-creatie van de Vrije Universiteit (Amsterdam), de Universiteit Utrecht (Utrecht), het Lorentzhuis (Haarlem), het Kinder- & Jeugdtraumacentrum (KJTC, Haarlem) en de Viersprong (Halsteren). De Vrije Universiteit, het Lorentzhuis en het Kinder- en Jeugdtraumacentrum te Haarlem, hebben het onderzoek opgezet met als doel om de effectiviteit van *Kinderen uit de Knel* te toetsen. Snel werd duidelijk dat, gezien de bedreigende situatie voor

kinderen, noch een random-controlled trial kon worden uitgevoerd, noch een wachtlijst procedure voor een dergelijk onderzoek kon worden toegepast. We hebben daarom gekozen voor een niet-experimenteel veranderingsonderzoeksdesign (<http://www.nji.nl/Soorten-effectonderzoek>), waarin ouders en kinderen werden verzocht om voor de interventie (T1), na afloop van de interventie (T2), en zes maanden later (alleen ouders, T3) een vragenlijst in te vullen. Op het moment van schrijven van dit rapport zijn alleen T1 en T2 van de dataverzameling afgesloten.

Deelnemende instellingen

Voordat instellingen bevoegd zijn om de interventie *Kinderen uit de Knel* uit te voeren, dienen hulpverleners een tweedaagse opleiding en minimaal drie supervisiesessies te volgen bij het Landelijk Opleidingscentrum Kindermis-handeling (LOCK). Tot nu toe was het een tweedaagse opleiding en vanaf 2017 wordt het een driedaagse opleiding. Instellingen mogen de naam *Kinderen uit de Knel* alleen gebruiken wanneer zij de opleiding hebben gevolgd. De ontwikkelaars willen erop kunnen vertrouwen dat uitvoerders van *Kinderen uit de Knel* geschoold zijn in de kind- en traumagerichte en systemische visie (van Lawick & Visser, 2015)(<http://www.kinderenuitdeknel.nl/>).

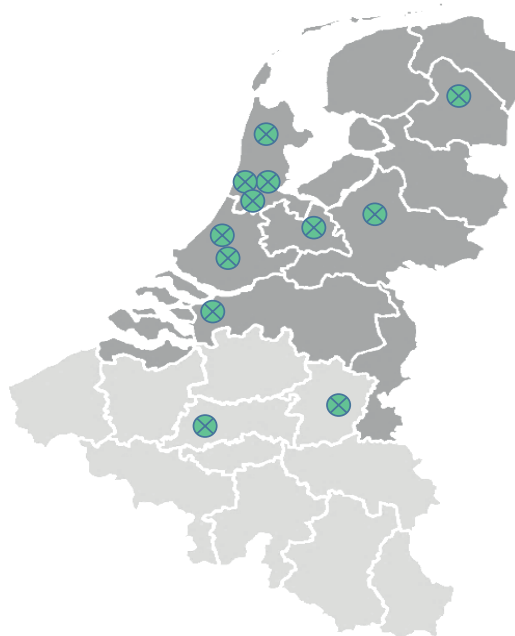
Tijdens trainingsdagen gegeven door het LOCK (<http://hetlock.nl>) en in het boek 'Kinderen uit de Knel – een interventie voor gezinnen verwickeld in een vechtscheiding' (van Lawick & Visser, 2015) ontvingen hulpverleners informatie over de samenwerking met de Vrije Universiteit met betrekking tot het wetenschappelijke onderzoek. Wanneer hulpverleners en/of instellingen een bijdrage wilden leveren aan het onderzoek, werden zij verzocht om contact op te nemen met de onderzoekers. Via deze weg zijn wij als onderzoekers in contact gekomen met instellingen die uiteindelijk hebben meegedaan aan het onderzoek. Pro-actief werven van instellingen was niet nodig aangezien genoeg instellingen interesse hadden getoond en op deze manier de motivatie er was vanuit de hulpverleners om mee te doen aan het onderzoek. Dit was belangrijk omdat de therapeuten ouders moesten uitnodigen om mee te doen aan het onderzoek.

Nadat instellingen aangaven interesse te hebben in deelname aan wetenschappelijk onderzoek, hebben we op locatie een inhoudelijke presentatie gegeven. In deze presentatie werd de opzet en de inhoud van het onderzoek besproken en werden de praktische zaken rondom deelname verder uitgelegd. Naderhand konden instellingen aangeven of zij definitief mee wilden

werken aan het onderzoek en of deelname praktisch haalbaar voor hen zou zijn. Wanneer instellingen akkoord gaven, kregen zij per post en digitaal de nodige documenten (informatiefolder, informatiebrief en toestemmingsformulieren met het logo van de instelling) toegestuurd om te kunnen starten met het onderzoek.

In totaal hebben zeventien verschillende instellingen verspreid over Nederland en België meegedaan aan het onderzoek (zie Figuur 3.1). Drie instellingen (Timon, Reinaerde en Altrecht) hebben in samenwerking één groep *Kinderen uit de Knel* gedraaid. Het KJTC en het Lorentzhuis hebben de groepen ook gezamenlijk gegeven. In het totaal hebben 27 groepen meegedaan aan het onderzoek, waarbij enkele instellingen met meerdere groepen hebben deelgenomen.

In totaal is aan 302 ouders die zouden gaan deelnemen aan de groep *Kinderen uit de Knel* toestemming gevraagd voor deelname aan het onderzoek. In totaal heeft 67.2% (203 van de 302) van de ouders toestemming gegeven.

FIGUUR 3.1. | Waar volgden de participanten de interventie *Kinderen uit de Knel*?

Uiteindelijk heeft 81.3% (165 van de 203) van de ouders die toestemming had gegeven meegedaan aan het onderzoek. Hier zitten ook 11 ouders bij die uiteindelijk niet hebben meegedaan aan de groep. Totaal heeft 54.6% (165 van de 302) van de ouders die zijn benaderd meegedaan aan het onderzoek.

Een overzicht van de deelnemende instellingen, desbetreffende locaties en het aantal ouders waar gegevens vóór de start van *Kinderen uit de Knel* (T1) werden verzameld, is te zien in Tabel 3.1. Het onderzoek voor T1 is uitgevoerd van april 2014 tot maart 2016, het onderzoek voor T2 is in juli 2016 afgerond.

Procedure deelnemende ouders

Ouders werden doorgaans verwezen naar *Kinderen uit de Knel* via het Advies- en Meldpunt Kindermishandeling (nu Veilig Thuis), de Raad voor de Kinderbescherming of de Kinderrechter. Ouders konden ook zichzelf aanmelden. Contra-indicaties om deel te nemen aan de interventie *Kinderen uit de Knel*

TABEL 3.1. | Hoeveel participanten volgden per locatie de participanten de interventie *Kinderen uit de Knel*?

Instelling	Plaats groep	N (groepen)	N (ouders)
1. KJTC	Haarlem	3	32
2. Lorentzhuis	Haarlem	3	31
3. De Viersprong	Halsteren	2	18
4. De Opvoedpoli	Heemstede	3	9
5. De Opvoedpoli	Zoetermeer	2	5
6. Cardea	Leiderdorp	2	12
7. Timon	Zeist	1	3
Reinaerde			
Altrecht			
8. Youké	Hilversum	1	5
9. Yorneo	Assen	1	8
10. Curium	Oegstgeest	2	5
11. Arkin	Amsterdam	1	3
12. Molemann	Apeldoorn	1	2
13. Parlan	Alkmaar	1	9
	Hoorn	1	5
14. CAW	Hasselt (BE)	2	12
15. CGG	Sterrebeek (BE)	1	6
Totaal		27	165

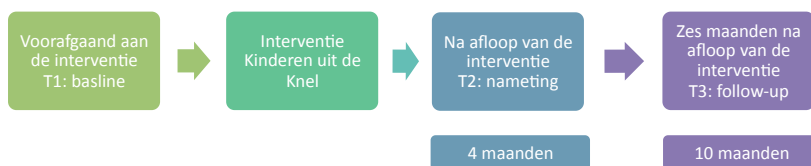
zijn: verslavingen van een van de ouders, psychose bij een van de ouders, zwakbegaafdheid en doorgaand actueel geweld binnen het gezin. Tijdens het eerste intake-interview in aanwezigheid van beide ouders werd er door de intake-ers gevraagd naar verslavingen en geweld binnen het gezin. Wanneer er een vermoeden bestond dat een ouder lijdt aan een verslaving, werd dit eerst verder onderzocht. Psychotherapie kan namelijk sterke emoties oproepen, die kunnen aanzetten tot meer alcoholgebruik. Bij een verslaving is verwijzing naar verslavingshulpverlening de eerste indicatie (van Lawick & Visser, 2015). Een geïntegreerde behandeling lijkt bij stress en alcohol gebruik de beste aanpak, hoewel er nog weinig onderzoek naar is gedaan (van Minnen, Harned, Zoellner, & Mills, 2012). Daarnaast is een voorwaarde om mee te kunnen doen aan *Kinderen uit de Knel* dat alle lopende juridische procedures gestopt of *on hold* gezet dienen te worden. Wanneer beide of één van de ouders niet bereid waren de procedures te stoppen of *on hold* te zetten, konden zij niet meedoen aan de interventie.

Samen met de uitnodiging voor het eerste intakegesprek bij de instelling, werd er ook een informatiefolder over het onderzoek meegestuurd. Tijdens het eerste intakegesprek was er voor de ouders de mogelijkheid tot het stellen van vragen. Wanneer ouders wilden deelnemen aan het onderzoek, moesten zij een toestemmingsformulier ondertekenen. Ouders konden apart aangeven of ze toestemming gaven dat hun kind(eren) mee mochten doen aan het onderzoek. Alleen kinderen voor wie beide (gezaghebbende) ouders toestemming hadden verleend, mochten meedoen aan het onderzoek. Dit formulier werd vervolgens opgestuurd naar onderzoekers van de VU. Daarna kregen de ouders een e-mail met een online link naar de vragenlijst, welke zij het liefst voor het tweede intakegesprek, maar uiterlijk voor de netwerkbijeenkomst, dienden in te vullen. Tijdens de voormeting (T1) kregen ouders maximaal drie herinneringen voor het invullen van de vragenlijst. Deze vragenlijst vormt de voormeting (T1) en het invullen van de vragenlijst kostte ouders ongeveer 60 minuten.

Na het afronden van de interventie *Kinderen uit de Knel* werd opnieuw een e-mail naar de ouders verstuurd met het verzoek de tweede vragenlijst, de nameting (T2), in te vullen. Deze nameting was grotendeels gelijk aan de voormeting, maar zonder demografische vragen en met extra evaluatie vragen betreffende de interventie. Ook op T2 duurde het invullen van de vragenlijst ongeveer 60 minuten. Na afloop van de interventie kregen ouders maximaal vijf herinneringen met het verzoek de vragenlijst alsnog in te vullen. Wan-

neer ouders zowel de voor- als de nameting invulden, kregen zij een bon ter waarde van 10 euro bij Bol.com als beloning voor deelname. Deze bon werd per mail verstuurd naar de ouders.

Zes maanden na afloop van de interventie ontvingen ouders nogmaals een verzoek per e-mail om een korte follow-up vragenlijst in te vullen (T3), welke ongeveer 20 minuten kostte om in te vullen. In deze vragenlijst werd ouders gevraagd hoe het nu met ze ging, hoe het met de kinderen ging, of er veranderingen rondom het co-ouderschap en welzijn ouders en kinderen zichtbaar waren en of er mogelijk toch weer nieuwe procedures waren opgestart. Ouders konden wederom een Bol.com bon ter waarde van 10 euro ontvangen na het invullen van de vragenlijst. Zie Figuur 3.2 voor de drie meetmomenten binnen het onderzoek.

FIGUUR 3.2. | Overzicht van de meetmomenten binnen het onderzoek

Procedure deelnemende kinderen

Kinderen in de leeftijd van 6 t/m 18 jaar konden meedoen aan het onderzoek, mits beide gezaghebbende ouders toestemming hadden gegeven. Kinderen vanaf 12 jaar moesten zelf ook een toestemmingsformulier tekenen. Vooraf aan het tekenen, ontvingen de kinderen een informatiebrief en kregen zij de mogelijkheid om vragen te stellen. Kinderen jonger dan 6 jaar konden niet meedoen aan het onderzoek, omdat zij nog niet zelfstandig kunnen lezen en de vragen te moeilijk zouden zijn om te beantwoorden.

Om te voorkomen dat kinderen onder druk werden gezet of zich verplicht voelden om bepaalde antwoorden te geven, vulden de kinderen de vragenlijst in tijdens de eerste (T1) en laatste (T2) groepsbijeenkomst van *Kinderen uit de Knel*. In overleg met de instelling werd besloten wie de afname van de vragenlijsten zou verzorgen. De richtlijn was dat wanneer er minder dan vijf kinderen deelnamen, de instelling zelf de afname zou verzorgen. Indien er meer dan vijf kinderen deelnamen, kwamen onderzoekers van de Vrije Universiteit

met I-pads naar de instelling, om de afname te verzorgen. Om het onderzoek onafhankelijk van *Kinderen uit de Knel* te houden, was het niet wenselijk wanneer de kindertherapeuten zelf de vragenlijsten zouden afnemen. Bij de meeste groepen was er een stagiaire of observant aanwezig, aan wie gevraagd werd de afname te verzorgen. Jonge kinderen of kinderen met leesproblemen mochten geholpen worden met het voorlezen van de vragen. Ook was er voor de kinderen altijd de mogelijkheid om vragen te stellen tijdens de afname. Afhankelijk van de keuze van de instelling en/of het aantal deelnemende kinderen aan het onderzoek, hebben de kinderen de vragenlijst ingevuld op papier of digitaal middels een link op de computer/Ipad. De tijd die hiervoor nodig was, was ongeveer 20 minuten.

De vragenlijst voor kinderen is in overleg met Marsha Pinedo (oprichter en directeur van Villa Pinedo, online platform voor kinderen van gescheiden ouders) samengesteld. We hebben gekozen om drie verschillende versies van de vragenlijst te maken, afhankelijk van de leeftijd van de kinderen; versie één: 6-7 jaar oud; versie twee: 8-11 jaar oud en versie drie: 12-18 jaar oud. In versie één en twee is een selectie gemaakt van vragen uit de volledige vragenlijst (versie voor de oudste leeftijdsgroep).

Voor kinderen was de vragenlijst tijdens de voormeting (T1) dezelfde vragenlijst als de vragenlijst tijdens de nameting (T2). Alleen wanneer kinderen in de tussentijd jarig waren, kon het voorkomen dat kinderen tijdens de nameting een andere versie moesten invullen. Voor de kinderen is er geen follow up (T3) vragenlijst ontwikkeld.

Ethische toetsing

Het onderzoeksvorstel was voorgelegd aan de Medisch Ethische Toetsingscommissie van het Medisch Centrum van de Vrije Universiteit (METc VUmc 2014.412). De commissie heeft besloten dat het onderzoek niet onder de wet medisch wetenschappelijk onderzoek met mensen (WMO) valt, omdat de kinderen geen therapie ontvangen. Het onderzoeksvorstel is vervolgens voorgelegd aan de Vaste Commissie Wetenschap en Ethiek (VCWE-2015-112) van de Faculteit der Gedrags- en Bewegingswetenschappen van de Vrije Universiteit en is hier goedgekeurd.

4

Beschrijving van de vechtscheidende ouders en hun kinderen

Het eerste doel van het onderzoek was een beschrijving te geven van de deelnemende ouders en kinderen aan de interventie *Kinderen uit de Knel*. In dit hoofdstuk wordt eerst een beschrijving gegeven van de deelnemende ouders, gevolgd door een beschrijving van de kinderen. Hierbij is alleen gebruik gemaakt van de verzamelde data tijdens de voormeting (T1), gerapporteerd door ouders.

Ouders

Demografische gegevens

Aantallen

Aan het onderzoek hebben 165 gescheiden ouders deelgenomen, onder wie 83 vaders (50.3%) en 82 moeders. In totaal hebben 107 gezinnen deelgenomen aan het onderzoek, waarvan minstens één ouder en één kind de vragenlijst hebben ingevuld. Van 58 gezinnen hebben beide ex-partners de vragenlijsten ingevuld (57 man-vrouw en 1 vrouw-vrouw). Van de ouders waren 124 ouders getrouwd geweest en 41 ouders hadden een relatie gehad. De vechtscheidingen kwamen niet alleen voor bij traditionele (huwelijks) relaties, maar ook bij homoseksuele ouders, ouders die nooit samen hadden gewoond en ouders van wie de vader alleen donor is geweest.

Leeftijd

De leeftijd van de vaders was tussen de 27 en 66 jaar, met een gemiddelde van 43,5 jaar ($SD = 6,25$). De leeftijd van de moeders was tussen de 26 en 56 jaar, met een gemiddelde van 41,1 jaar ($SD = 5,20$).

Geboorteland

Er zijn 141 ouders geboren in Nederland (85.5%) en 15 ouders zijn geboren in België (9.1%). Verder zijn 9 ouders elders geboren (5.4%), namelijk in Brazilië, Engeland, Eritrea, Ethiopië, Mexico, Nigeria, Turkije, de Verenigde Staten en op de Antillen.

Werk en inkomen

Opleidingsniveau

Aan ouders is gevraagd wat hun hoogst voltooide opleiding was en deze uitkomsten zijn naderhand ingedeeld in drie categorieën. 'Laag opgeleid' zijn

ouders met een opleiding in het basisonderwijs, LBO of MAVO (het huidige VMBO-niveau), 'middelbaar opgeleid' zijn ouders met een opleiding op het niveau van HAVO, VWO of MBO en 'hoog opgeleid' zijn ouders met een opleiding op het niveau van HBO of universiteit ($N = 161$). In de vragenlijst werd rekening gehouden met onderwijs-verschillen tussen Nederland en België. Ouders hadden de mogelijkheid hun opleiding volgens het Belgische systeem in te voeren, waarna de scores zijn omgescoord en ingedeeld volgens het Nederlandse systeem. Het grootste gedeelte van de vechtscheidende ouders was hoogopgeleid. De percentages tussen vaders en moeders zijn vergelijkbaar (Zie Tabel 4.1).

TABEL 4.1. | Opleidingsniveau ouders

	Totaal	Mannen	Vrouwen
Laag	1.9%	3.8%	0.0%
Middelbaar	42.9%	42.5%	43.2%
Hoog	55.3%	53.8%	56.8%

In eerder onderzoek, bijvoorbeeld het evaluatierapport naar het ouder-schapsonderzoek bij vechtscheidende ouders (Kluwer, 2013), waren 44% van de deelnemende ouders hoogopgeleid. Deze percentages (44% in het onderzoek van Kluwer en 55% in het huidige onderzoek, respectievelijk) zijn beduidend hoger dan het percentage van 15% hoogopgeleiden uit het onderzoek 'Scholieren en gezinnen' naar scheidingen in Nederland (zie Spruijt & Kormos, 2010).

Socialeconomische status

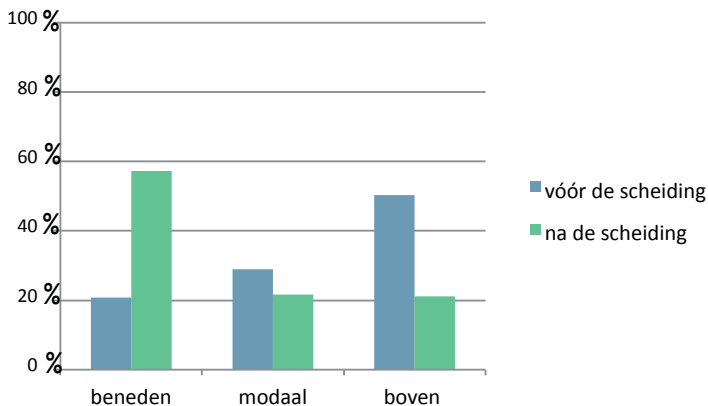
Het grootste deel van de ouders (89.7%) was werkzaam. De anderen waren werkzoekend (5.5%), arbeidsongeschikt (1.8%), huisman of -vrouw (1.8%), studierend (0.6%) of gepensioneerd (0.6%).

Van de vaders werkte 59.0% fulltime, 20.5% meer dan 40 uur in de week en 2.4% van de vaders werkte niet. Bij de vrouwen werkte 22.0% fulltime, 54.8% werkte drie of vier dagen in de week en 13.4% van de vrouwen werkte niet.

Inkomen

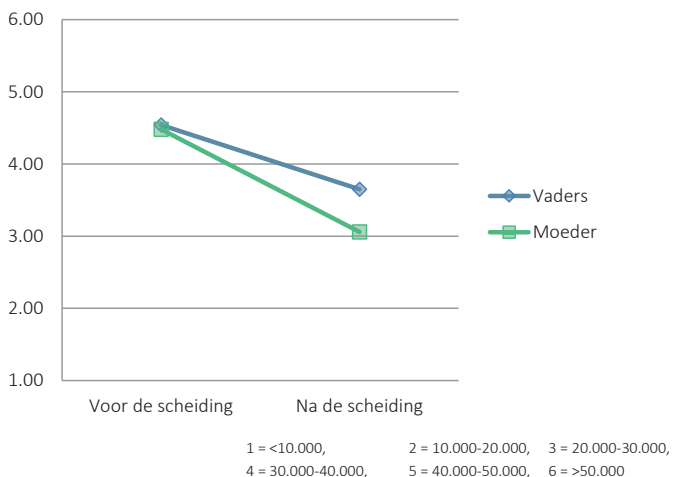
Aan ouders is gevraagd wat het gezinsinkomen was, vóór en na de scheiding. Volgens het CPB (2015) ligt het modale inkomen in 2016 rond de €36.000. Van de ouders vóór de scheiding ($N = 159$) had 20.8% een benedenmodaal inkomen, 28.9% een modaal inkomen en 50.3% een bovenmodaal inkomen.

Ná de scheiding is voor veel ouders de hoogte van het gezinsinkomen veranderd. Van de ouders ná de scheiding ($N = 161$) had 57.2% een benedenmodaal inkomen; 21.7% een modaal inkomen en 21.1% een bovenmodaal inkomen. We hebben uitgerekend of het gezinsinkomen van ouders ($N = 157$) voor en na de scheiding was gedaald, gestegen of gelijk was gebleven. Het bleek dat het gezinsinkomen voor 62.4% van de ouders was gedaald (voor een aantal ouders zelfs met €40.000 per jaar), voor 27.4% van de ouders bleef het inkomen ongeveer gelijk en voor de overige 10.1% was het inkomen gestegen, zie Figuur 4.1.

FIGUUR 4.1. | Percentages inkomen ouders voor en na de scheiding.

Vervolgens hebben we getoetst of er een significant verschil was tussen het gezinsinkomen voor en na de scheiding en of er een verschil was tussen vaders en moeders. Uit de analyses bleek dat het gezinsinkomen voor ouders gemiddeld significant daalde ($F(1,155) = 77,67, p < .001$) en dat het gezinsinkomen voor moeders significant meer was gedaald dan het gezinsinkomen voor vaders ($F(1,155) = 4,16, p = .043.$), zie Figuur 4.2.

FIGUUR 4.2. | Verschil in gemiddelde gezinsinkomen over tijd

Er waren verschillende redenen voor een stijging of daling van het *gezinsinkomen* na de scheiding. Bij sommige ouders bestond het *gezinsinkomen* na de scheiding nog maar uit één salaris, waardoor het inkomen daalde. Andere ouders zijn meer of minder gaan werken, omdat ze meer voor de kinderen moesten gaan zorgen of om het financieel te redden. Sommige ouders hadden inmiddels een nieuwe partner met een hoger salaris dan de ex-partner, waardoor het *gezinsinkomen* voor sommigen was gestegen.

Relationele gegevens

Leeftijd scheiding

Uit onze gegevens bleek dat vaders gemiddeld 38,6 jaar ($SD = 6.54$, $min = 24$, $max = 61$) en dat moeders gemiddeld 36,0 jaar ($SD = 5.47$, $min = 18$, $max = 46$) waren toen de daadwerkelijke relatie werd verbroken. Het kan zijn dat de wettelijke scheiding maanden of jaren later pas plaatsvond.

Uit cijfers van het CBS over 2014 (2015) bleek dat mannen gemiddeld 46,7 jaar zijn als zij gaan scheiden en vrouwen 43,5 jaar. Vergleken met deze getallen blijken de gemiddelden in het huidige onderzoek lager te liggen dan het landelijk gemiddelde van scheidende ouders.

Duur relatie

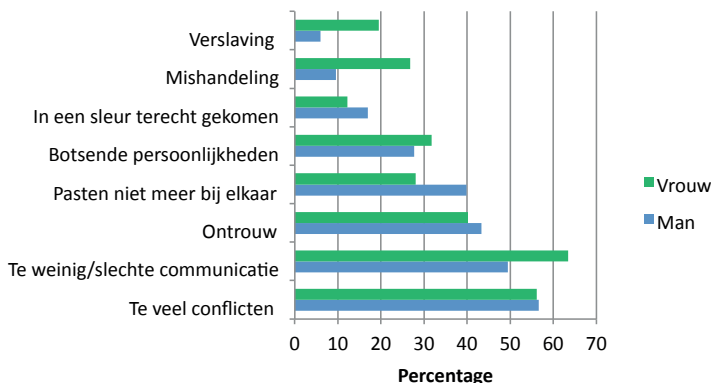
De vechtscheidende ouders hadden gemiddeld 11,8 jaar ($SD = 5.94$, $min = 0$, $max = 27$) een relatie voordat zij uit elkaar gingen. Ouders die getrouwd waren hadden gemiddeld een huwelijk van 13,0 jaar ($SD = 5.49$), variërend van 3 tot en met 27 jaar. Ouders die een relatie hadden, hadden gemiddeld een relatie van 8,37 jaar ($SD = 5.97$), variërend van 0 tot en met 18 jaar. Het minimum van nul jaar kan verklaard worden door het feit dat niet alle ouders daadwerkelijk een relatie hadden of slechts een relatie van een aantal maanden. Gemiddeld waren Nederlanders in 2014 14,8 jaar getrouwd voordat zij gingen scheiden (CBS, 2015). De gemiddelden in het huidige onderzoek liggen dus iets lager dan het landelijk gemiddelde.

Informatie over de scheiding

Redenen scheiding

Aan de ouders werd gevraagd wat hun belangrijkste redenen waren om te gaan scheiden. De ouders gaven gemiddeld drie verschillende redenen aan. De twee belangrijkste redenen voor de scheiding waren te veel conflicten en slechte communicatie (beide 56%). Zie Figuur 4.3 voor een overzicht van de redenen en percentages voor mannen en vrouwen.

Voor de categorieën 'ontrouw', 'verslaving' en 'mishandeling' konden ouders aangeven of het henzelf betrof of de ex-partner. Bij de categorie 'mishandeling' en 'verslaving' heeft geen enkele vrouw aangegeven dat het henzelf betrof, maar alleen mishandeling en verslaving van hun ex-partner. Bij de categorie 'ontrouw' werd er vaker ontrouw van de ex-partner gerapporteerd, zo rapporteerde 34% van de vrouwen ontrouw door hun ex-partner en maar 6% ontrouw van zichzelf en 33% van de mannen ontrouw door hun ex-partner en maar 1% van zichzelf. Dit patroon houdt ook stand als alleen de ex-echtparen worden bestudeerd van wie beide de vragenlijst hebben ingevuld (28% ontrouw van ex-partner en 11% ontrouw van zelf). Ouders geven dus veel vaker een overtreding van hun ex-partner als reden voor scheiding dan een overtreding van zichzelf. Ook lijken ex-partners het niet eens te zijn over deze redenen. Verder gaven 43 ouders (20 mannen en 23 vrouwen) nog een andere reden voor de scheiding aan, zoals financiële zorgen, leugens en psychische stoornissen bij ex-partner of geen steun ervaren van de ex-partner.

FIGUUR 4.3. | Redenen scheiding voor mannen en vrouwen

Wie wilde de scheiding het meest?

Aan ouders is gevraagd wie de scheiding het meest wilde, zichzelf, de ander of beide evenveel. Er was een significant verschil tussen mannen en vrouwen wie de scheiding het meest wilde ($\chi^2(1) = 24.29, p < .001$). Van de mannen gaf 25% aan dat zij de scheiding zelf het meest wilden en bij vrouwen gaf 63% aan dat zij het zelf het meest wilden. Dit impliceert dat vrouwen in de overgrote meerderheid het initiatief hebben genomen voor de scheiding. Van de mannen gaf 22% en van de vrouwen 18% aan dat ze de scheiding beide evenveel wilden.

Tijd tussen uit elkaar gaan en Kinderen uit de Knel

De tijd tussen het beëindigen van de relatie en starten met de interventie *Kinderen uit de Knel* bedroeg gemiddeld 4,5 jaar ($SD = 2,8$ jaar). De tijd varieerde aanzienlijk, namelijk tussen de 0 en 12 jaar.

Nieuwe relatie en eventueel kinderen nieuwe partner

Nadat ouders uit elkaar zijn gegaan, hebben velen een nieuwe relatie. De overgrote meerderheid van ouders (63%) gaf aan een nieuwe partner te hebben gevonden. Van alle ouders had 37.0% op dit moment geen nieuwe relatie, 38.8% had een nieuwe relatie en woonde ook samen met de nieuwe partner en 24.2% had een nieuwe relatie, maar woonde niet samen. De duur van de nieuwe relaties varieerde tussen 0,5 jaar en 13 jaar.

Van de mannen had 24.1% geen nieuwe relatie, 28.9% had een nieuwe relatie maar woonde niet samen en 47% had een relatie en woonde ook samen met de nieuwe partner. Van de vrouwen had 50.0% geen nieuwe relatie, 30.5% had een nieuwe relatie maar woonde niet samen en 19.5% had een relatie en woonde ook samen met de nieuwe partner. Samengevat had 75.9% van de mannen en 50.0% van de vrouwen een nieuwe relatie, dit verschil was significant $\chi(1) = 11.88, p = .001$.

Ook hebben sommige ouders inmiddels kinderen met hun nieuwe partner. Van alle ouders die aangaven een nieuwe partner te hebben, had 31.7% van de mannen en 27.5% van de vrouwen een kind met de nieuwe partner.

Contact met ex-partner

Ouders werd gevraagd hoe vaak zij op het moment van het onderzoek contact met elkaar hadden: zowel persoonlijk, telefonisch als schriftelijk (brief, kaart, sms, e-mail, WhatsApp of MSN), zie Tabel 4.2. Ouders konden aangeven of zij nooit contact hadden, minder dan of ongeveer één keer per maand (soms) of meer dan één keer per week of maand (vaak). Het bleek dat 52.7% van de ouders nooit persoonlijk contact hadden en 58.8% nooit telefonisch. Het meeste contact liep via berichtjes op de telefoon: 72.2% gaf aan vaak op deze manier contact te hebben.

TABEL 4.2. | Contact met ex-partner

	Nooit	Soms	Vaak
Persoonlijk	52.7 %	20.6 %	26.6 %
Telefonisch	58.8 %	21.2 %	20.0 %
Schriftelijk	9.1 %	18.2%	72.2%

Juridische en gerechtelijke procedures

Ouderlijk gezag

Met betrekking tot de vragen over juridische en gerechtelijke procedures die ouders werden gesteld, zijn verschillen geconstateerd in de antwoorden van ex-koppels. Om recht te doen aan alle antwoorden en geen conclusies te trekken over de juistheid, zijn de antwoorden van alle ouders hieronder gerapporteerd.

Aan ouders was gevraagd hoe het gezag was geregeld. Van de ouders gaf 87% aan gezamenlijk ouderlijk gezag te hebben, 9% gaf aan dat er sprake was van één-oudergezag en bij 4% was het gezag nog niet geregeld. Tevens is gevraagd of sprake was van een officiële contactregeling. Van de ouders gaf 21% aan dat er sprake was van co-ouderschap, 72% gaf aan een contactregeling te hebben (waarvan 50% een definitieve regeling) en 7% gaf aan dat er geen sprake was van co-ouderschap of een contactregeling.

Vervolgens gaf 55% van de ouders aan dat één van de gezinsleden zich niet aan de getroffen regeling hield. In één derde van de gevallen gaven participanten aan dat de ex-partner zich niet aan afspraken hield (32%), maar ook de participanten zelf (3%), beide ouders (6%) of het kind (4%) hielden zich niet aan de regeling. Alimentatie van de kinderen was in 75% van de gevallen geregeld, waarvan 15% aangaf nog wel een voorlopige alimentatie regeling te hebben. Van de ouders gaf 85% aan zich altijd aan die afspraken te houden. Bij 27% van de ouders was er sprake van partneralimentatie, 93% hield zich hieraan.

Gerechtelijke procedures

Een voorwaarde om mee te kunnen doen aan *Kinderen uit de Knel* was dat de gerechtelijke procedures gestopt of *on hold* werden gezet. Om een indruk te krijgen van de procedures die er eventueel liepen is hier een aantal vragen over gesteld.

Bij 44% van de ouders liep er een gerechtelijke procedure vóór start van *Kinderen uit de Knel*. Gemiddeld liep die procedure al 18 maanden ($SD = 16$ maanden), het verschil tussen de lengte van procedures was groot, variërend van minder dan 1 maand tot meer dan 5 jaar. De procedure kon over meerdere onderwerpen gaan of er liepen verschillende procedures tegelijkertijd. De onderwerpen van de procedures waarin ouders verwickeld waren betroffen de omgangsregeling (60%), het hoofdverblijf van de kinderen (35%) en het ouderlijk gezag (28%). Verder gaven ouders nog andere onderwerpen aan, vooral financiële onderwerpen zoals alimentatie, boedelscheiding, financiën, woning en bezit, maar er werd ook een enkele keer mishandeling of schoolkeuze van kind genoemd.

Vaak was bij de gerechtelijke procedure sprake van een tussenbeschikking (tussenuitspraak), waarbij de rechter de ouders naar een andere instantie verwees of er moest nog iets gedaan worden in de procedure om de einduitspraak

te kunnen doen. Bij 60% van deze ouders was de tussenbeschikking *Kinderen uit de Knel*. Andere tussenbeschikkingen waren Ouderschapsonderzoek door een deskundige (10%), mediation naast rechtspraak (22%), onderzoek door de Raad voor de Kinderbescherming (22%) en het omgangshuis (4%). Van de ouders gaf 28% aan dat er een andere tussenbeschikking was, de voornaamste waren dat de zaak tijdelijk was stopgezet of aangehouden, dat de huidige regeling hetzelfde bleef of dat er geen tussenbeschikking was.

Alcohol en drugsgebruik

In de vragenlijst werd ouders gevraagd hun alcohol- en drugsgebruik te beschrijven. Mannen gebruikten significant ($t(149) = 4.34, p < .001$) meer alcohol dan vrouwen. Bij beide groepen lag het gemiddelde echter niet hoog. Gemiddeld gaven vrouwen aan tussen geen tot 1-2 glazen alcohol per week te drinken. Mannen gaven aan gemiddeld tussen 1-3 en 4-7 glazen per week te drinken.

Er was geen verschil tussen mannen en vrouwen op het gebied van drugs inname. In beide groepen gaven ouders voornamelijk aan geen drugs te gebruiken (96% van de mannen en 99% van de vrouwen).

Hulpverlening ouders

Aan ouders is gevraagd of zij zelf hulp hebben gezocht rondom de scheiding. Meer dan de helft van de ouders (67.9%) gaf aan inderdaad zelf hulp gezocht te hebben. Moeders leken meer hulp te hebben gezocht (73.2%) dan vaders (62.7%), maar dat verschil was niet significant. Wanneer ouders invulden dat zij hulp hadden gezocht, konden zij in een open kader ook de vorm van hulpverlening aangeven. Hieruit bleek dat op uiteenlopende manieren hulp is gezocht, van een advocaat zoeken tot in haptotherapie gaan. Ook bleek dat ouders vaak van meerdere vormen van hulpverlening gebruik maakten.

Informatie over de kinderen door de ouders

Zoals eerder vermeld, opvallend aan deze steekproef is dat beide ouders niet altijd dezelfde antwoorden gaven over hun kind(eren) zelfs wanneer het ging om de demografische gegevens van de kinderen. Aangezien wij niet konden toetsen welke ouder mogelijk gelijk had en recht willen doen aan de antwoorden van beide ouders, hebben we ook in deze sectie ervoor gekozen om de antwoorden van alle 165 ouders mee te nemen in het rapport. Specifiek

zijn er verschillen waargenomen bij twee vragen, namelijk bij de vraag over de hulpverlening voor de kinderen en bij de vraag waar de kinderen op dit moment wonen. We hebben ouders gevraagd te rapporteren over de kinderen die zij samen met de ex-partner hebben met wie ze meedoen aan *Kinderen uit de Knel*. Dit zijn meer kinderen dan het aantal kinderen die zelf hebben meegedaan aan het onderzoek.

Demografische gegevens

Gemiddeld hadden ouders 2 kinderen ($M = 1,92$, $SD = .80$). Van de ouders gaf 30.9% aan één kind te hebben, 51.5% twee kinderen, 13.3% drie kinderen, 3.6% vier kinderen en 0.6% vijf kinderen. Het eerstgeboren kind was gemiddeld 10.95 jaar ($SD = 3.43$), met een variatie in leeftijd 1 tot 20 jaar. Van de kinderen was 87% geboren in Nederland, 10.4% in België en 1.6% elders.

Hulpverlening

Het aantal kinderen dat volgens de ouders hulpverlening kreeg was 65.6%. Voorbeelden van hulpverlening waren GGZ, jeugdhulpverlening en melding AMK.

Bij wie wonen de kinderen?

We hebben aan ouders gevraagd waar hun kinderen woonden: bij hen thuis, gedeeltelijk bij hen thuis of niet bij hen thuis. Het viel op dat dit verschillend kon zijn voor kinderen binnen een gezin.

Vaders gaven aan dat 12.7% van de kinderen bij hen thuis woonde, 49.3% gedeeltelijk en 38.0% niet. Moeders gaven aan dat 60.8% van de kinderen bij hen thuis woonde, 27.0% gedeeltelijk en 12.2% niet. Deze percentages zijn gebaseerd op de rapportages van de ouders zelf, en kan het zijn dat er voor een zelfde gezin de ouders een ander antwoord gegeven hebben. Bijvoorbeeld als een kind twee weekenden per maand bij de vader was, kan het zijn dat ouders dit geïnterpreteerd hebben als gedeeltelijk bij vader of niet bij vader.

5

**Ervaring van kinderen
omtrent de conflicten en
scheiding tussen ouders**

Het antwoord van een achtjarig meisje op de vraag 'Waar woon je?' illustreert hoe ingewikkeld de situatie voor kinderen kan zijn: *"Eerst 5 dage bij mama en het wiekent ben ik bij papa en als ik twee keer bij papa ben geweest dan ga ik een wiekentje bij mama zijn"*. Een doel van het onderzoek was om de ervaringen van kinderen in beeld te krijgen omtrent de ruzies en scheiding van hun ouders. Hoe beleven kinderen de ruzies tussen hun ouders? Wat vinden ze vooral lastig? Wat zijn hun grootste zorgen? Met wie delen ze hun zorgen? De resultaten betreffende deze vragen worden in dit hoofdstuk beschreven.

Groep kinderen en hun vragenlijst

Tijdens de eerste bijeenkomst hadden 142 kinderen de vragenlijst ingevuld, waarvan 75 jongens (52.8%) en 67 meisjes. De kinderen waren tussen de 6 en 18 jaar, met een gemiddelde leeftijd van 10,2 jaar ($SD = 2,8$). De kinderen kwamen uit 81 verschillende gezinnen.

Toelichting vragenlijst kinderen

We hadden drie verschillende versies van de vragenlijsten, afhankelijk van de leeftijd: 27 kinderen hadden de vragenlijst voor 6-7 jarigen ingevuld, 71 voor de leeftijd 8 t/m 11 jaar en 44 voor 12 t/m 18 jaar. De vragenlijst voor de oudste kinderen was de volledige lijst en de versies voor de jongere kinderen bevatten alleen de lijsten die geschikt waren voor de desbetreffende leeftijd.

We hebben kinderen vragen gesteld rondom de scheiding en hun familie. We waren benieuwd naar de aanpassing van kinderen na de scheiding van hun ouders. Omdat er geen vragenlijst hierover bestond, hebben we vragenlijsten ontwikkeld in samenwerking met Villa Pinedo (een forum voor kinderen van gescheiden ouders; www.villapinedo.nl), waarbij we onder andere de brief 'Aan alle gescheiden ouders van Nederland' als basis voor de vragenlijstontwikkeling hebben gebruikt (Pinedo, 2013, www.villapinedo.nl/open-brief-aan-alle-gescheiden-ouders/).

We hebben een vragenlijst met negen items ontwikkeld over de aanpassing van kinderen na de scheiding en een vragenlijst met drie items over hoe kinderen de ruzie en conflicten van hun ouders waarnemen. Verder rapporteerden de kinderen of ze zich zorgen maken over hun familie. Tevens waren we geïnteresseerd aan wie kinderen hun zorgen vertelden en in welke situaties kinderen last hadden van de scheiding van hun ouders.

We hebben ervoor gekozen om de antwoorden op de aparte vragen te presenteren om op deze manier meer specifieke informatie te krijgen en een completer beeld te kunnen schetsen van de ervaringen van de kinderen.

Terwijl we geen specifieke verwachtingen hadden over geslachts- of leeftijdsverschillen, hebben we in exploratieve analyses deze verschillen getoetst (met t-testen). We hebben hiervoor twee leeftijdsgroepen gemaakt, jonge kinderen van 6 tot 12 jaar en oudere kinderen van 12 tot 18 jaar. Op maar enkele van de variabelen vonden we betrouwbare verschillen tussen jongens en meisjes of tussen de verschillende leeftijdsgroepen. Gezien de meerderheid van bevindingen voor de hele groep kinderen hetzelfde was, zullen we in dit hoofdstuk alleen de resultaten over de gehele groep in de tabellen weergeven. De gevonden verschillen zullen we in de tekst beschrijven.

Hoe gaat het thuis?

Alle kinderen hebben vragen beantwoord over hoe het bij hun thuis gaat en hoe ze dat beleven. De vragen werden beantwoord op een vijfpuntsschaal van 1 'heel slecht' tot 5 'heel goed'. Wanneer kinderen bij één van de ouders woonden, konden ze bij sommigen van de vragen in deze sectie aangeven dat deze niet van toepassing waren waardoor het aantal kinderen over verschillende vragen varieerde. In Tabel 5.1 staat per vraag het percentage kinderen dat de betreffende vraag bevestigend heeft beantwoord.

De overgrote meerderheid van de kinderen gaf aan dat dagelijkse regels bij moeder en vader niet dezelfde zijn. Dit lijkt te suggereren dat kinderen zich bij iedere wissel van woning opnieuw moeten aanpassen aan de specifieke regels van de specifieke ouder. Dat de meerderheid van de kinderen (60%) aangaf dat ze het moeilijk vonden om steeds van huis te moeten wisselen, was dan ook niet verbazingwekkend. Hierbij is een significant verschil tussen jongens en meisjes gevonden: 48% van de jongens en 79% van de meisjes vonden het moeilijk dat ze steeds van huis moesten wisselen.

Bij de helft van de kinderen (51%) lagen er nog vaak spullen die ze nodig hadden om te kunnen sporten of gymmen in het huis van de andere ouder, en bij 38% van de kinderen deden ouders moeilijk over het heen en weer brengen van de spullen. Dit zou kunnen betekenen dat kinderen deze zaken zelf moeten regelen. Eén derde van de kinderen (34%) gaf aan het gevoel te

hebben dat ze een kant moeten kiezen tussen één van beide ouders. Voor de overige antwoorden op de vragen, zie Tabel 5.1.

TABEL 5.1. | Vragen over hoe het thuis gaat

	Ja (%)
De regels bij je vader en moeder zijn NIET hetzelfde over hoe laat naar bed gaan, computeren, huiswerk maken enzovoort	75.2
Je vindt het moeilijk of vervelend dat je steeds van huis moet wisselen	60.2
Er liggen er nog vaak spullen die je nodig hebt in het andere huis (gymkleren, tennisracket).	50.9
Je mag NIET meedenken over belangrijke afspraken, bijvoorbeeld waar je bent in de vakantie of bij wie je liever wilt slapen	45.7
Je ouders doen moeilijk over het heen en weer brengen van alle spullen	37.9
Belangrijke beslissingen worden NIET door je ouders samen genomen	33.9
Je hebt het gevoel dat je een kant moet kiezen tussen je vader en moeder	33.9
Je krijgt NIET de ruimte om evenveel van je moeder als van je vader te houden	20.3
Het is voor jou NIET duidelijk wanneer je bij je moeder of je vader bent	14.3

Ruzie ouders en zorgen gezin

Aan de kinderen zijn de volgende vragen over ruzie tussen hun ouders voorgelegd: 'Maken je ouders ruzie met elkaar waar je bij bent?', 'Zegt je moeder slechte dingen over je vader?' en 'Zegt je vader slechte dingen over je moeder?'. Tevens werd de vraag gesteld of kinderen zich zorgen maken over hun familie. De kinderen hebben geantwoord op een schaal van 1 'nooit' tot 5 'altijd'. Per vraag is het percentage kinderen berekend dat hier nooit, soms of vaak (combinatie van regelmatig, vaak en altijd) last van heeft.

De meerderheid van de kinderen (62%) heeft gerapporteerd dat ouders soms tot altijd ruzie met elkaar maken waar de kinderen zelf bij zijn. Een aanzienlijk deel van de kinderen (38%), rapporteerde dat de ouders nooit ruzie in hun bijzijn maken. Dit kan ermee te maken hebben dat ouders elkaar niet meer zien en spreken en dus geen ruzie kunnen maken. Maar het kan ook zo zijn dat ouders echt geen ruzie maken in het bijzijn van de kinderen. Tevens gaven kinderen aan dat ouders geregeld slechte dingen over elkaar zeggen. Iets minder dan de helft van de kinderen (46%) gaf aan dat hun moeder soms tot vaak slechte dingen over hun vader zegt. Iets meer dan helft (61%) van de kinderen gaf aan dat hun vader soms tot vaak slechte dingen over hun moeder zegt. Bij de twee laatstgenoemde vragen rapporteerden oudere kinderen

significant vaker dan jonge kinderen dat ouders slechte dingen over elkaar zeggen. Wellicht merken oudere kinderen dit vaker op dan jongere kinderen, of ouders zeggen vaker slechte dingen over de andere ouder tegen (of in het bijzijn van) oudere kinderen. Een ruime meerderheid van de kinderen (68%) gaf aan zich zorgen te maken over zijn of haar familie (voor meer details zie Tabel 5.2).

TABEL 5.2. | Ruzie ouders en zorgen familie

	Nooit %	Soms %	Vaak ¹ %
Ruzie			
Maken je ouders ruzie met elkaar waar je bij bent?	38.5	45.4	16.2
Zegt je moeder slechte dingen over je vader?	54.0	25.9	20.1
Zegt je vader slechte dingen over je moeder?	38.8	31.7	29.5
Zorgen			
Ik maak me zorgen over mijn familie	32.1	46.4	21.4

¹ vaak = regelmatig, vaak en altijd samengevoegd

In welke situaties hebben kinderen last van de scheiding?

Om inzicht te krijgen in de situaties waarin kinderen last hebben van de problemen en ruzies rondom de scheiding, is kinderen gevraagd om dat aan te geven voor zes gebieden: thuis bij je moeder, thuis bij je vader, omgang met opa's en oma's, vriendschappen, leren in de klas en activiteiten in je vrije tijd, bv. sporten en hobby's. De kinderen konden antwoorden op een vijfpuntschaal van 1 'nooit' tot 5 'altijd'. Per gebied is het percentage kinderen berekend dat hier nooit, soms of vaak (combinatie van de antwoorden regelmatig, vaak en altijd) last van heeft (Tabel 5.3). Daarnaast vormt het gemiddelde van deze vragen de schaal 'last van scheiding'.

Het blijkt dat kinderen thuis het meeste last hebben van de scheiding. Ongeveer de helft van de kinderen heeft soms tot vaak last van de scheiding als ze thuis zijn (53% bij vader, 50% bij moeder). Daarnaast had 43% van de kinderen soms tot vaak last van de scheiding bij het leren in het klas. Een derde van de kinderen had last van de scheiding in hun vrije tijd en bij het sporten en een kwart in de omgang met grootouders en vrienden.

Oudere kinderen (63%) rapporteerden significant vaker last te hebben van de scheiding tijdens schooltijd dan jongere kinderen (21%). Opvallend is dat het merendeel van de kinderen aangaf nooit last te hebben van de ruzies tijdens schooltijd, tijdens activiteiten, in vriendschappen of in omgang met grootouders. De gemiddelde score op de schaal 'last van scheiding' was 1.71 ($SD = .68$), dit betekent dat gemiddeld over alle situaties de kinderen relatief weinig last van de scheiding rapporteerden.

TABEL 5.3. | Ervaren last van de scheiding in verschillende situaties

	Nooit %	Soms %	Vaak ¹ %
Heb je last van de problemen en ruzies rondom de scheiding?			
Thuis bij je vader	46.8	27.5	25.7
Thuis bij je moeder	50.0	27.3	22.7
Leren in de klas	56.8	25.2	18.0
Activiteiten in je vrije tijd bv sporten en hobby's	69.4	16.7	13.9
Vriendschappen	73.4	12.8	13.8
Omgang met opa's en oma's	73.8	15.5	10.7

¹ vaak = regelmatig, vaak en altijd samengevoegd

Aan wie vertellen kinderen hun zorgen omtrent de scheiding?

Aan de kinderen is gevraagd aan wie ze hun zorgen over de scheiding en ruzies tussen hun ouders vertelden. We legden de kinderen een lijst met verschillende personen voor en ze konden aangeven of ze hun zorgen omtrent de scheiding met de persoon op deze lijst deelden (zie Tabel 5.4). We hebben ook het totale aantal personen met wie kinderen hun zorgen delen berekend.

Meer dan de helft van de kinderen bespraken hun zorgen met hun moeder (63%) en beste vriend(in) (61%). Ook werd regelmatig met de vaders gesproken over zorgen omtrent de scheiding (40%). Daarnaast is opvallend dat broers en zussen belangrijk waren voor steun en ook met grootouders werden regelmatig zorgen gedeeld. Leerkrachten waren ook belangrijk bij het bespreken van de zorgen, ongeveer 40% van de kinderen besprak hun zorgen met de leerkracht. Kinderen konden ook nog aangeven dat ze hun zorgen met iemand anders deelden, bijna 24% gaf dat aan. Bij 'anderen' werden meerdere keren

stiefouders genoemd. Verder werden ook huisdieren genoemd, maar ook een enkele keer therapeut, God en intern begeleider.

TABEL 5.4. / *Personen met wie kinderen hun zorgen omtrent de scheiding delen*

	Ja totaal (%)
Moeder	62.7
Beste vriend(in)	61.3
Zus/Broer	46.7
Vader	39.8
Een vriend(in)	39.3
Leraar/lerares	39.1
Opa/oma	38.2
Tante/oom	15.9
Kennis	10.4
Anderen	29.7

Gemiddeld bespraken kinderen hun zorgen over de scheiding met 3 à 4 mensen ($M = 3.58$, $SD = 2.07$). Het aantal mensen met wie kinderen hun zorgen bespraken varieerde van geen enkel persoon ($N = 9$, vooral kinderen tussen de 8 en 10 jaar) tot 10 mensen. Oudere kinderen deelden hun zorgen met meer mensen in vergelijking met jongere kinderen (4 vs. 2 personen).

Samenvatting

De kinderen hebben een duidelijk beeld gegeven van hoe zij de situatie rondom de scheiding en ruzies ervaren. Kinderen hadden vooral moeite met het wisselen tussen huizen; het verschil in regels en spullen die in het andere huis liggen. Kinderen gaven aan aardig wat zorgen na en door de scheiding van hun ouders te hebben. Ongeveer de helft van de kinderen gaven aan dat ouders slechte dingen over elkaar zeggen. Vooral thuis hadden ze last van de scheiding. Een groot deel van de kinderen had last van de scheiding bij het leren in de klas en met name oudere kinderen. Bij andere activiteiten gaf een derde van de kinderen aan last van de ruzies tussen hun ouders te hebben. Een kwart van de kinderen gaf aan last te hebben van de scheiding in contact met vriendschappen en grootouders. Kinderen konden bij diverse mensen terecht met hun zorgen, vooral de eigen familie en de beste vriend(in) waren belangrijk, maar ook leraren zijn belangrijke vertrouwenspersonen.

6

Verandering ouders

Het tweede overkoepelende doel van het onderzoek was te onderzoeken in hoeverre ouders en kinderen verandering hebben ervaren in hun gedrag naar elkaar toe en hun gedachten en gevoelens ten opzichte van elkaar na de interventie *Kinderen uit de Knel*. Naast het gedrag van ouders (conflicten) hebben we ons in dit hoofdstuk daarom verder verdiept in de beleving van de ouders. We wilden in kaart brengen wat de gedachten en gevoelens zijn van ouders ten aanzien van hun ex-partner (interpersoonlijke uitkomsten), ten aanzien van zichzelf (*intrapersoonlijke uitkomsten*), maar ook ten aanzien van hun relatie met anderen in hun nabije omgeving (sociale uitkomsten).

Strategie van analyses en beschrijving deelnemende ouders

De nameting vond plaats na afloop van de behandeling *Kinderen uit de Knel* (ca. 3-4 maanden na de eerste meting). De vragenlijsten bij de nameting zijn ingevuld door 122 ouders. Twaalf van deze ouders hadden niet meegedaan aan de voormeting. Voor de analyses in dit hoofdstuk maken we gebruik van de data van ouders die zowel de voor als nameting hebben ingevuld, dat zijn 110 ouders (67% van de 165 ouders die op T1 hadden meegedaan). Er was geen verschil tussen de groep ouders die alleen T1 heeft ingevuld en de groep die T1 én T2 heeft ingevuld op de variabelen die in dit hoofdstuk zijn beschreven, geslacht en opleidingsniveau (met uitzondering van 1 variabele). Dit wil zeggen dat er geen sprake is van selectieve uitval.

Om te toetsen of er sprake was van verandering na verloop van tijd, verschil tussen mannen en vrouwen en verschil in verandering tussen mannen en vrouwen zijn de data geanalyseerd met behulp van een herhaalde meting variantieanalyse (ANOVA) met tijd (voormeting en nameting) als *within-subject factor* en geslacht als *between-subject factor*. Voor de toetsingscore hebben we de F-waarde van de herhaalde meting variantieanalyse met de daarbij behorende p-waarde gerapporteerd in de tabellen. Een p-waarde kleiner dan 0.05 geeft gewoonlijk aan dat er sprake is van een significante (betekenisvolle) verandering of effect. Aangezien veel verschillende testen zijn uitgevoerd, hebben we gecorrigeerd voor het aantal testen met behulp van een Bonferroni correctie. We spreken in het vervolg dan ook alleen van een significante verandering of effect als daarvan sprake is na de Bonferroni correctie. Tevens rapporteren we de eta squared effect size (ES). Hiermee kan worden beoordeeld of sprake was van een kleine, gemiddelde of grote ver-

andering. Richtlijn voor de grootte van effect: $ES = 0.1$ is een klein effect, 0.25 is een medium effect en 0.4 een groot effect. In de tabellen hebben we het aantal ouders (N), het gemiddelde (M) en de standaard deviatie (SD) per vragenlijst aangegeven voor de mannen, vrouwen en de totale groep.

In de analyses vonden we doorgaans geen verschil tussen mannen en vrouwen in de mate van verandering (geen interactie effecten). We zullen deze in het vervolg daarom niet bespreken.

Tenzij anders aangegeven zijn alle antwoordmogelijkheden van de vragenlijsten op een vijfpuntsschaal van 1 'helemaal mee oneens' of 'klopt helemaal niet' tot 5 'helemaal mee eens' of 'klopt helemaal'.

Relationele uitkomsten: conflicten

Conflicten tussen ouders zijn een belangrijke indicator van vechtscheidingen. Ook voor kinderen zijn ruzies en conflicten een duidelijk signaal dat het niet goed gaat tussen ouders. Hoewel conflicten zich ook minder zichtbaar kunnen afspelen (bijvoorbeeld via nieuwe media, zie *contact ouders* Hoofdstuk 4), zijn deze toch vaak zichtbaar of voelbaar voor de omgeving. Conflictvermindering tussen ouders is een belangrijke uitkomstmaat van dit onderzoek en tevens een belangrijk doel van *Kinderen uit de Knel*. Aan ouders zijn verschillende vragenlijsten voorgelegd om meer zicht te krijgen op de aard en ernst van de conflicten. De samenvattende resultaten over de voormeting en nameting op deze vragenlijsten staan in Tabel 6.1. Hieronder worden de verschillende dimensies van conflicten nader toegelicht, wordt uitgelegd wat de gemiddelde ervaringen zijn van ouders en wordt beschreven of er sprake is van verandering na deelname aan *Kinderen uit de Knel*.

Niveau conflicten

Om het niveau van conflicten tussen ouders te meten, zijn aan ouders drie vragen gesteld over elk een ander aspect van conflicten; namelijk frequentie, intensiteit en oplossing van conflicten (De Smet, Loeys, & Buysse, 2012b - gebaseerd op *Children's Perception of Interparental Conflict Scale* (CPIC; Grych, Seid, & Fincham, 1992)). De vraag over de frequentie van conflicten ('Op dit moment, hoe vaak hebben u en uw ex-partner conflicten?') werd net als de vraag over de oplossing van conflicten ('Op dit moment, hoe vaak bereiken u en uw ex-partner een oplossing voor deze conflicten?') beantwoord op

een vijfpuntsschaal van '(bijna) nooit' tot '(bijna) altijd'. De vraag over de intensiteit van conflicten ('Op dit moment, hoe ernstig zijn de conflicten?') werd beantwoord op een vijfpuntsschaal van 'helemaal niet ernstig' tot 'zeer ernstig'. De betrouwbaarheid van de vragenlijst is goed, Cronbachs alpha = .80. Daarom presenteren we de resultaten van deze vragen als een schaal.

Bij de voormeting rapporteerden ouders gemiddeld een hoog niveau van conflicten ($M = 3.91$, $SD = .94$), wat betekent dat er meestal conflicten zijn, dat deze ernstig zijn en dat daar ook meestal geen oplossing voor komt. Na verloop van tijd en het volgen van *Kinderen uit de Knel* zijn er significant minder conflicten ($M = 3.43$, $SD = .96$). De effect grootte is .26, dat is een gemiddeld effect (voor meer informatie zie Tabel 6.1).

Escalatieladder

Op basis van de escalatieladder (Glasl, 1982) hebben we in samenwerking met de Universiteit Utrecht een vragenlijst ontwikkeld waarop ouders konden aangeven hoe ernstig de conflicten waren op een schaal van 0 tot 9. Iedere trede omvatte een uitgebreide beschrijving van het niveau van conflict. De treden van de escalatieladder kunnen ook in drie fases van conflict worden ingedeeld, namelijk de rationele fase (conflict als probleem dat gezamenlijk opgelost kan worden), de emotionele fase (conflict als een strijd die gewonnen moet worden) en de vechtfase (conflict in escalatiefase ofwel de vechtfase; zie www.quitte.nl voor een specifiekere beschrijving van deze waarden en uitleg van de fases). Omdat we de escalatieladder pas later aan het onderzoek hebben toegevoegd is het aantal ouders dat deze vraag heeft ingevuld lager dan voor de andere vragen in dit hoofdstuk ($N = 86$ voor T1 én T2).

Bij de voormeting scoorden ouders gemiddeld op de vierde trede ($M = 4.36$, $SD = 2.19$), dus in de emotionele fase. Bij de nameting scoorden ouders gemiddeld een trede lager ($M = 3.10$, $SD = 2.11$), dit is een trede in de rationele fase. Deze verlaging is een significante verandering met een effect size van .25, dit is een gemiddeld effect.

Conflicten op het gebied van co-ouderschap

Coparenting, ook wel de samenwerking tussen ouders wat betreft de zorg voor de kinderen, speelt een centrale rol in het gezinsleven en kan zorgen voor essentiële ondersteuning en veiligheid voor ouders en kinderen. De schaal *co-parenting conflict* van de *Psychological Adjustment to Separation Test* (PAST; Sweeper & Halford, 2006; vertaling door De Smet, 2013) is gebruikt om de

mate van conflicten op het gebied van co-ouderschap te meten. De schaal bestond uit 7 items, bijvoorbeeld: 'Wanneer ik met mijn ex-partner spreek, maken we meestal ruzie over de kinderen'. De interne consistentie was goed; Cronbach's alpha = .73. We rapporteren de resultaten voor de gehele schaal waarbij een hogere waarde meer co-ouderschap conflict betekent.

Ouders rapporteerden aanzienlijke conflicten specifiek op gebied van co-ouderschap ($M = 3.46, SD = .72$). Na afloop van *Kinderen uit de Knel* rapporteerden ouders nog steeds vrij veel conflicten op het gebied van co-ouderschap ($M = 3.27, SD = .77$), maar significant minder dan voor de interventie. Er is sprake van een klein effect ($ES = .09$).

Conflictstijl

Om meer inzicht te krijgen in de conflicten hebben we ouders ook vragen voorgelegd over de stijl waarop ze conflicten hebben en oplossen. De conflictstijl is onder te verdelen in een constructieve en een destructieve stijl. De constructieve conflictstijl bestaat uit de twee schalen *uiten* (bijvoorbeeld: 'Wanneer mijn ex-partner zich op een vervelende manier gedraagt, bespreek ik dit met hem/haar op een rustige manier') en *loyaliteit* (bijvoorbeeld: 'Wanneer mijn ex-partner iets heel gemeens doet, blijf ik kalm en wacht ik tot zijn/haar stemming verbetert'). De destructieve conflictstijl bestaat uit de twee schalen *verbreken* (bijvoorbeeld: 'Wanneer mijn ex-partner iets gemeens doet, dreig ik met het verbreken van ons contact') en *verwaarlozing* (bijvoorbeeld: 'Wanneer mijn ex-partner onbeleefd is tegen mij, ga ik hem/haar uit de weg'). De betrouwbaarheid van de constructieve conflictstijl (4 items) was net voldoende (Cronbach's alpha = .63). De betrouwbaarheid van de destructieve conflictstijl was onvoldoende (Cronbach's alpha = .25). Een aantal vragen van de destructieve conflictstijl waren door ouders ($N = 20$) beantwoord met 'niet van toepassing', waardoor geen betrouwbare gegevens konden worden berekend. We presenteren hier alleen bovengenoemde vraag uit de schaal *verwaarlozing*.

Ouders rapporteerden een vrij laag niveau van constructieve conflictstijl bij de voormeting ($M = 2.74, SD = .71$). We zien dat na verloop van tijd en het volgen van *Kinderen uit de Knel* dat de constructieve manier van conflicthantering meer werd gebruikt ($M = 3.03, SD = .83$). Er was sprake van een klein effect ($ES = .12$). Op de voormeting rapporteerden ouders een boven gemiddeld niveau van *verwaarlozing* ($M = 3.47, SD = 1.11$). Hoewel de destructieve conflict stijl iets minder werd gebruikt na verloop van tijd en het volgen van *Kinderen uit de*

Knel ($M = 3.19$, $SD = 1.23$), was geen sprake van een significante vooruitgang (na correctie voor meerdere testen).

TABEL 6.1. | Conflicten ouders naar sekse (gemiddelde, SD), repeated measure ANOVA (n = 86 - 110)

	T	Man			Vrouw			Totaal			F tijd	ES
		N	M	SD	N	M	SD	N	M	SD		
Niveau conflicten	1	54	3.94	.93	56	3.88	.96	110	3.91	.94	38.34*	.26
	2		3.49	.93		3.38	.98		3.43	.96	p<.001	
Escalatieladder	1	46	4.63	2.13	40	4.05	2.23	86	4.36	2.19	28.50*	.25
	2		3.46	2.28		2.70	1.84		3.10	2.11	p<.001	
Co-ouderschap conflicten	1	50	3.59	.70	54	3.34	.73	104	3.46	.72	10.21*	.09
	2		3.31	.79		3.24	.76		3.27	.77	p= .002	
Conflictstijl constructief	1	51	2.69	.75	52	2.79	.68	103	2.74	.71	13.46*	.12
	2		3.00	.86		3.06	.80		3.03	.83	p<.001	
Conflictstijl verwaarlozing	1	47	3.26	1.17	53	3.66	1.02	100	3.47	1.11	6.11	.06
	2		2.89	1.20		3.45	1.20		3.19	1.23	p= .015	

* p-waarde significant na Bonferronicorrectie

Samenvatting

Op het gebied van conflicten is een positieve verandering over tijd zichtbaar. Na het volgen van *Kinderen uit de Knel* is op bijna alle maten van conflict, namelijk het niveau van conflict, de escalatieladder, conflicten op het gebied van co-ouderschap en de constructieve conflictstijl, een positieve verandering gevonden. Deze resultaten impliceren dat er na *Kinderen uit de Knel* minder conflicten waren, en als er wel sprake was van conflicten, werden deze als constructiever en minder ernstig ervaren. Er zijn geen verschillen tussen mannen en vrouwen gevonden in de ervaren conflicten.

Interpersoonlijke uitkomsten: Gedachten en gevoelens over de relatie/ex-partner

Na een scheiding zullen ouders hun ex-partner een nieuwe plek moeten geven in hun denken en gevoelsleven. We hebben ouders gevraagd naar hun emoties en gedachten die betrekking hadden op de ex-partner. Deze interpersoonlijke uitkomsten maken deel uit van het aanpassingsproces van ouders

na hun scheiding. De antwoorden van ouders schetsen een beeld van hoe ouders tegen hun ex-partners aankijken en welke plek deze ex-partners in hun belevingswereld krijgen. We hebben hierbij het vertrouwen in de ex-partner, vergeving jegens de ex-partner, waardering van de ex-partner, een vijandige houding en negatieve gevoelens t.a.v. de ex-partner onderzocht. De resultaten worden hier opvolgend beschreven en zijn terug te vinden in Tabel 6.2.

Vertrouwen

Vertrouwen in de ex-partner is belangrijk om afspraken te kunnen maken en de kinderen los te kunnen laten als ze bij de andere ouder zijn. Vertrouwen is gemeten met een aangepaste vragenlijst over vertrouwen in relaties (Rempel, Holmes & Zanna, 1985). De vragenlijst bestond uit 11 items die verdeeld waren over drie schalen: voorspelbaarheid, betrouwbaarheid en vertrouwen. Een voorbeelditem van de schaal voorspelbaarheid is: 'Mijn ex-partner is heel onvoorspelbaar. Ik weet nooit hoe hij/zij zal gaan reageren' (dit item is gehercodeerd, waardoor een lage score een lage mate van voorspelbaarheid aangaf). Een voorbeelditem op de schaal betrouwbaarheid is: 'Mijn ex-partner is bijzonder betrouwbaar, vooral als het om zaken gaat die belangrijk voor mij zijn' en op de schaal vertrouwen: 'Ik weet dat mijn ex-partner altijd voor me klaar zal staan en bereid is om mij kracht en steun te geven wanneer nodig'. De betrouwbaarheid van de vragenlijst is goed (Cronbach's alpha = .79). We analyseren het gemiddelde van alle vragen waarbij een hogere score meer vertrouwen in de ex-partner betekent.

Op de voormeting rapporteerden ouders dat het vertrouwen in de ex-partner laag is ($M = 1.75$, $SD = .51$). Hoewel het vertrouwen iets steeg na verloop van tijd en het volgen van *Kinderen uit de Knel* ($M = 1.86$, $SD = .60$), was geen sprake van een significante vooruitgang (na correctie voor meerdere testen). Deze uitkomst was niet heel verassend, aangezien vertrouwen snel geschonden kan worden, maar het langzaam weer wordt herwonnen.

Vergeving

Een belangrijk thema om aanpassing na scheiding makkelijker te maken, is vergeving ten opzichte van de ex-partner. Vergeving is gemeten met de 12-item vragenlijst *Transgression Related Interpersonal Motivations Inventory* (TRIM-18; McCullough, 2013). Met de vragenlijst wordt vergeving gemeten met behulp van drie schalen: wraakgevoelens (bijvoorbeeld 'Ik wil dat mijn ex-partner zal boeten voor wat hij/zij mij heeft aangedaan'), vermijding (bijvoorbeeld: 'Ik wil mijn ex-partner liever vermijden') en welwillendheid (bijvoorbeeld: 'Ik vergeef

mijn ex-partner voor wat hij/zij mij heeft aangedaan'). De schalen wraakgevoelens en afstandelijkheid zijn gehercodeerd om één schaal vergeving te maken, waarbij een hoge score meer vergeving jegens de ex-partner indiceert. De vragenlijst had een goede betrouwbaarheid (Cronbach's $\alpha = .90$).

Bij de voormeting rapporteerden ouders gemiddeld op de schaal van vergeving ($M = 3.12$, $SD = .74$). Bij de nameting rapporteerden ouders hoger op vergeving dan ervoor ($M = 3.28$, $SD = .69$), en dit verschil is significant met een klein effect ($ES = .10$). Dit suggereert dat in de tijd tussen het begin en afloop van *Kinderen uit de Knel* ouders elkaar meer vergeven, minder wraakgevoelens hebben, elkaar minder vermijden en welwillender ten opzichte van elkaar zijn.

Waardering van de ex-partner

Ouders is gevraagd in hoeverre ze hun ex-partner als persoon waarderen. De vragenlijst (Neff & Karney, 2005) bestaat uit 10 stellingen, bijvoorbeeld: 'Ik heb het gevoel dat mijn ex-partner een aantal goede eigenschappen heeft.' De vragenlijst had een goede betrouwbaarheid (Cronbach's $\alpha = .80$). Een hogere waarde geeft aan dat er meer waardering is voor ex-partner als persoon.

Ouders hadden geen hoge waardering voor hun ex-partner als persoon bij de voormeting ($M = 2.70$, $SD = .57$). Er was geen sprake van vooruitgang ($M = 2.72$, $SD = .65$), ofwel meer waardering, na verloop van tijd en het volgen van *Kinderen uit de Knel*.

Vijandige attributies

Om te onderzoeken of ex-partners die met elkaar in conflict zijn, vaker geneigd zijn om de oorzaak en verantwoordelijkheid voor gedrag of een negatieve gebeurtenis op een negatieve manier toe te schrijven aan de ander, zijn 4 vragen van de *Relationship Attribution Measure* (Fincham & Bradbury, 1992) in aangepaste vorm gebruikt. De toeschrijving (attributie) van een negatieve gebeurtenis is vijandig wanneer deze wordt gezien als globaal (veel factoren beïnvloedend), bijvoorbeeld: 'Mijn ex-partner is de oorzaak van de huidige conflicten en problemen', stabiel (niet veranderbaar) bijvoorbeeld: 'Het negatieve gedrag dat mijn ex-partner vertoont zal hij/zij waarschijnlijk altijd blijven vertonen' en de oorzaak van het probleem in de persoon (ex-partner) zelf ligt, bijvoorbeeld: 'In het onderlinge contact gedraagt mijn ex-partner zich expres op een negatieve manier'. De interne consistentie van de schaal is hoog (Cronbach's $\alpha = .84$). Een hogere score betekent meer vijandige attributies.

Gemiddeld scoorden ouders hoog op vijandige attributies bij de voormeting ($M = 4.01$, $SD = .65$). Ouders interpreteerden gedrag van de ex-partner dus vijandig. Er was geen sprake van verandering wat betreft deze attributies na verloop van tijd en het volgen van *Kinderen uit de Knel* ($M = 3.88$, $SD = .71$).

Negatief affect

Gezien het belang van vijandige emoties in vechtscheidingen (Anderson et al., 2010), zijn vragen met betrekking tot negatieve emoties jegens de ex-partner aan de vragenlijst toegevoegd. Ouders is gevraagd in welke mate ze het eens zijn met de stelling: 'Wanneer ik aan mijn ex-partner denk, voel ik . . .' gevolgd door een emotie. Deze stelling is herhaald met 12 verschillende emoties, waaronder woede, angst, minachting en stress (soortgelijke lijst: Dutton & Winstead, 2006). De twee positieve emoties zijn gehercodeerd zodat een hoge score negatieve emoties aangaf. De vragenlijst is betrouwbaar (Cronbach's $\alpha = .67$).

Gemiddeld beantwoordden ouders de stellingen neutraal, er was dus geen sprake van uitgesproken negatief affect ($M = 3.17$, $SD = .61$). Na afloop van *Kinderen uit de Knel* was er geen sprake van een significante verandering in het affect naar de ex-partner toe ($M = 3.07$, $SD = .65$).

TABEL 6.2. | Interpersoonlijke uitkomsten, gericht op de ex-partner naar sekse (gemiddelde, SD), repeated measure ANOVA ($n = 104 - 107$)

	T	Man			Vrouw			Totaal			F tijd	ES
		N	M	SD	N	M	SD	N	M	SD		
Vertrouwen	1	53	1.75	.54	54	1.74	.49	107	1.75	.51	5.63	.05
	2		1.88	.63		1.85	.57		1.86	.60	$p = .019$	
Vergeving	1	53	3.11	.69	54	3.14	.80	107	3.12	.74	11.77*	.10
	2		3.22	.68		3.34	.71		3.28	.69	$p = .001$	
Waardering ex-partner	1	50	2.67	.55	54	2.72	.59	104	2.70	.57	0.22	.00
	2		2.69	.62		2.75	.68		2.72	.65	$p > .10$	
Vijandige attributies	1	50	4.13	.79	54	3.88	.69	104	4.01	.65	3.24	.03
	2		4.01	.65		3.77	.75		3.88	.71	$p = .075$	
Negatief affect	1	53	3.17	.55	54	3.18	.66	107	3.17	.61	3.86	.04
	2		3.05	.70		3.10	.60		3.07	.65	$p = .052$	

* p -waarde significant na Bonferroni correctie

Samenvatting

Bij de interpersoonlijke uitkomsten die betrekking hadden op de ex-partner (vertrouwen, vergeving, vijandige attributies, waardering ex-partner en negatief affect) zien we alleen een toename van vergeving. Ouders waren beter in staat elkaar te vergeven na het volgen van *Kinderen uit de Knel*. Ouders rapporteerden geen verandering in hun vijandige attributies, negatieve gevoelens en hun waardering van de ex-partner. We zien geen verschillen tussen mannen en vrouwen in hun interpersoonlijke ervaringen. Ondanks dat ouders vonden dat de conflicten met hun ex-partner constructiever waren na het volgen van *Kinderen uit de Knel*, zijn hun gevoelens en gedachten over de ex-partner niet positiever geworden.

Intrapersoonlijke uitkomsten – gericht op zichzelf

In deze paragraaf wordt stilgestaan bij de intrapersoonlijke beleving van de scheiding en de relatie met de ex-partner. Hieronder verstaan we de acceptatie en aanpassing na scheiding. De resultaten worden hier opvolgend beschreven en in Tabel 6.3 staan de resultaten.

6

Acceptatie van de scheiding

Aan ouders is een aantal vragen gesteld omtrent de acceptatie van de scheiding en het einde van het huwelijk/de relatie. De vragen zijn voornamelijk gehaald uit de *Acceptance and Action Questionnaire* (AAQ- II; Bond et al. 2011; Nederlandse vertaling: Jacobs, Kleen, de Groot & A-Tjak, 2008). De 11-item vragenlijst bestaat uit stellingen beginnend met: 'Met betrekking tot mijn ex-partner,' gevolgd door bijvoorbeeld: '...voel ik dat ik vrede heb met wat en hoe het nu is'. Drie van de items zijn negatief (bijvoorbeeld: '...heb ik geen controle over mijn gevoelens over hem/haar'). Deze zijn later gehercodeerd, zodat een hoge score duidde op een positief gevoel. De interne consistentie van de vragenlijst was voldoende; Cronbach's alpha = .66.

Op de voormeting was de score van het niveau van de acceptatie van de scheiding gemiddeld ($M = 3.13$, $SD = .48$). Na verloop van tijd en na het volgen van *Kinderen uit de Knel* was de acceptatie iets hoger ($M = 3.36$, $SD = .47$). Deze vooruitgang was significant en het effect was klein tot gemiddeld ($ES = .20$). Deze resultaten suggereren dat hoewel veel ouders het einde van de relatie (nog) niet helemaal hebben geaccepteerd, hun acceptatie van de scheiding na afloop van *Kinderen uit de Knel* is toegenomen.

Aanpassing aan de scheiding

Om inzicht te krijgen in de aanpassing van ouders na de scheiding is de *Psychological Adjustment to Separation Test* afgenomen (PAST; Sweeper & Halford, 2006, zie ook de Smet, 2012). Deze vragenlijst bestond uit drie schalen, de schaal co-parenting conflict is al gerapporteerd onder het kopje conflicten. De overige twee schalen zijn hechting aan de ex-partner (8 items, bijvoorbeeld: 'Het is moeilijk om te kijken naar foto's en andere dingen die me aan mijn ex-partner herinneren.') en '*lonely negativity*' (moeite om alleen te zijn) (11 items, bijvoorbeeld: 'Ik vind het moeilijk om dingen te doen zonder een partner.'). Indien nodig werden items gehercodeerd zodat een hogere score een betere aanpassing aan de scheiding betekende. De vragenlijst was betrouwbaar; Cronbach's alpha = .87.

Op de voormeting scoorden ouders gemiddeld vrij hoog ($M = 4.20$, $SD = .52$), wat suggereert dat ouders zichzelf goed aangepast vonden na de scheiding. Na verloop van tijd en het volgen van *Kinderen uit de Knel* was er sprake van een kleine vooruitgang in de aanpassing maar deze was niet significant (na correctie aantal testen). Het volgen van de interventie *Kinderen uit de Knel* had geen effect op de mate van aanpassing aan de scheiding door de ouders. Dit is niet verbazingwekkend gezien ouders al vrij hoog scoorden voor het begin van de interventie.

TABEL 6.3. | Persoonlijke uitkomsten, gericht op zichzelf naar sekse (gemiddelde, SD), repeated measure ANOVA (n = 104 -107)

	T	Man			Vrouw			Totaal			F tijd	ES
		N	M	SD	N	M	SD	N	M	SD		
Acceptatie	1	53	3.07	.44	54	3.18	.52	107	3.13	.48	25.84*	.20
	2		3.33	.52		3.39	.41		3.36	.47	p<.001	
Aanpassing	1	50	4.19	.55	54	4.20	.50	104	4.20	.52	4.09	.04
	2		4.28	.57		4.25	.43		4.26	.50	p=.046	

* p-waarde significant na Bonferroni correctie

Samenvatting

Bij de intrapersoonlijke uitkomsten (acceptatie van en aanpassing aan scheiding) rapporteerden ouders dat er nog geen sprake was van volledige acceptatie, maar wel van een goede aanpassing na de scheiding. Na verloop van tijd en het volgen van *Kinderen uit de Knel* accepteerden ouders de scheiding meer. Er was geen sprake van verandering op het gebied van aanpassing.

Tussen mannen en vrouwen zijn geen verschillen gevonden in acceptatie van en aanpassing aan de scheiding.

Sociale uitkomsten: Beleving van sociaal netwerk en ouderrol

Tot nu toe hebben we gefocust op de ouder zelf en de relatie met de ex-partner. Met de scheiding verandert er echter ook het een en ander in de (sociale) context; bijvoorbeeld met betrekking tot andere relaties, zoals vrienden, maar ook de relatie met de eigen kinderen en het sociale netwerk. In dit deel worden onze bevindingen betreffende deze relaties besproken, de resultaten staan in Tabel 6.4.

Afkeuring netwerk

Ouders is gevraagd wat zij denken hoe hun sociale netwerk over (het contact met) de ex-partner denkt, daarbij is specifiek gevraagd naar waargenomen afkeuring van het netwerk. Hiervoor is gebruik gemaakt van 4 vragen (gebaseerd op het onderzoek van Lehmler & Agnew, 2007), bijvoorbeeld: 'Over het algemeen, is mijn sociale netwerk afwijzend ten opzichte van contact met mijn ex-partner'. De interne consistentie van de vragenlijst is voldoende; Cronbach's alpha = .62.

Ouders rapporteerden dat er in hun beleving sprake was van lichte afkeuring van het sociale netwerk ten opzichte van de ex-partner ($M = 3.40$, $SD = .80$). Er was geen verandering zichtbaar over tijd en na het volgen van *Kinderen uit de Knel*.

Mattering

Kinderen hebben een vragenlijst ingevuld over in hoeverre ze het idee hebben dat ze er toe doen bij hun ouders, *Mattering to others questionnaire* (MTOQ; Marshall, 2001). Een voorbeeld vraag is: 'Mijn moeder/vader merkt het wanneer ik hulp nodig heb'. Voor meer informatie over deze vragenlijst zie Hoofdstuk 7. We hebben ouders gevraagd deze zelfde vragenlijst in te vullen vanuit het perspectief van hun kind.

Bij zowel de voor- als de nameting hebben ouders het idee dat hun kinderen denken dat ze ertoe doen bij hun ouders (cq. $M = 4.21$; $M = 4.19$). Deze gemiddelden zijn hoog, dus ouders lijken ervan overtuigd dat hun kinderen weten

dat hun ouders om hun geven. Er was geen verandering zichtbaar over tijd en na het volgen van *Kinderen uit de Knel*.

Ouderlijke beschikbaarheid

Om de psychologische beschikbaarheid van ouders voor hun kinderen te meten, is de *Daily Psychological Availability Scale* (Danner-Vlaardingebroek et al., 2013) gebruikt. Deze schaal bestond uit 8 vragen over de ouderlijke beschikbaarheid in de afgelopen week, bijvoorbeeld: 'Toen ik de afgelopen week samen met mijn kind(eren) was, was ik met mijn gedachten volledig op mijn kind(eren) gefocust'. De vragenlijst heeft een hoge interne consistentie; Cronbach's $\alpha = .85$.

Niet alle ouders konden deze vragenlijst invullen omdat sommigen de afgelopen week geen tijd met hun kind hadden besteed. Hierdoor hebben vooral minder vaders deze vragenlijst ingevuld (zie Tabel 6.4). Bij de voormeting schatten ouders hun beschikbaarheid vrij hoog in. Vaders schatten hun beschikbaarheid significant hoger in dan moeders ($F(1,76) = 8.16, p = .006$). Na verloop van tijd en het volgen van *Kinderen uit de Knel* scoorden ouders iets lager, deze verlaging is niet meer significant als er rekening gehouden wordt met de hoeveelheid testen. Ook al is deze verandering niet significant, is ze toch opvallend. De verwachting was dat de ouderlijke beschikbaarheid zou toenemen na het volgen van *Kinderen uit de Knel*, als ouders zich realiseren dat de kinderen last hebben van de scheiding en er daardoor meer willen zijn voor de kinderen. Wellicht is hun beschikbaarheid werkelijk gedaald, maar een andere optie is dat ze meer inzicht hebben gekregen in hun werkelijke beschikbaarheid. Een andere mogelijkheid is dat ouders door de interventie meer zicht hebben gekregen op wat de kinderen nodig hebben en dat ze vervolgens hun beschikbaarheid toch lager inschatten dan bij aanvang van de interventie.

TABEL 6.4. | Sociale uitkomsten naar sekse (gemiddelde, SD), repeated measure ANOVA (n = 78 -110)

	T	Man			Vrouw			Totaal			F tijd	ES
		N	M	SD	N	M	SD	N	M	SD		
Afkeuring netwerk	1	54	3.40	.85	56	3.40	.76	110	3.40	.80	2.89	.03
	2		3.37	.69		3.17	.63		3.27	.67	p = .092	
Mattering oudste kind	1	49	4.33	.60	54	4.12	.82	103	4.21	.73	0.64	.01
	2		4.21	.76		4.16	.83		4.19	.80	p > .10	
Ouderlijke beschikbaarheid	1	32	4.52	.48	46	4.22	.41	78	4.34	.46	4.43	.06
	2		4.39	.47		4.15	.45		4.25	.47	p = .039	

* p-waarde significant na Bonferroni correctie

Samenvatting

Ouders geven over het algemeen aan dat zij er toe doen voor hun kinderen. Blijkbaar zijn ouders ervan overtuigd dat hun kinderen weten dat de ouders om hun geven en dat ze een belangrijke prioriteit zijn voor hun ouders. Ouders rapporteerden geen verandering hierin, noch in hun beschikbaarheid. Daarnaast constateren we dat ouders na het volgen van *Kinderen uit de Knel* niet minder afkeuring jegens de ex-partner vanuit hun netwerk ervaren.

7

Verandering kinderen

In dit hoofdstuk geven we een beschrijving van de verandering van de ervaringen en beleving van kinderen op verschillende gebieden. Ten eerste is de ruzie van ouders beschreven, ten tweede de relatie met ouders en ten derde het welzijn van kinderen.

Beschrijving deelnemende kinderen en strategie van analyse

Kinderen hebben tijdens de eerste en laatste bijeenkomst van *Kinderen uit de Knel* een vragenlijst ingevuld. Tijdens de eerste bijeenkomst (T1) hebben 142 kinderen de vragenlijst ingevuld. Tijdens de laatste bijeenkomst (T2) hebben 124 kinderen de vragenlijst ingevuld. Twee kinderen die wel de T2 vragenlijst hadden ingevuld hadden de T1 vragenlijst niet ingevuld. In totaal hadden 122 kinderen zowel T1 als T2 ingevuld (86%). In totaal zijn 20 kinderen uitgevallen uit het onderzoek. Deze 20 kinderen verschilden niet van de kinderen die niet zijn uitgevallen op leeftijd, geslacht en de drie maten voor de indicatie van welzijn van kinderen (zie verderop in dit hoofdstuk voor informatie over welzijn kinderen). De voornaamste reden dat kinderen niet hebben deelgenomen aan de nameting was dat het kind niet aanwezig was bij de laatste bijeenkomst van de groep.

Om de verandering in het welzijn van kinderen en de relatie met hun ouders te meten, hebben we de scores vergeleken van de kinderen die de lijsten op zowel T1 als T2 hebben ingevuld. Dit is de verklaring voor het feit dat de aantallen lager zijn dan het aantal kinderen beschreven in Hoofdstuk 5. We hebben de data geanalyseerd met behulp van een herhaalde meting variantieanalyse (ANOVA) met tijd (T1 en T2) als *within-subjects factor* en geslacht als *between-subject factor*. Om statistische power te waarborgen, hebben we aparte analyses gedaan voor leeftijd als *between-subject factor* (jongere kinderen 6 t/m 11 jaar; oudere kinderen 12 t/m 18 jaar). Op deze manier konden we bestuderen of de verandering na verloop van tijd verschillend was voor jongens of meisjes of voor jongere of oudere kinderen.

In het vervolg zijn de gemiddelde score (M) en standaarddeviatie (SD) van alle kinderen die op T1 én op T2 hebben meegedaan gerapporteerd. Voor de toestingscore rapporteren we de F -waarde van de herhaalde meting met geslacht als *between-subject factor* met het daarbij behorende significantieniveau (p -waarde) (zie Tabellen). Een veelgebruikte grens om aan te geven

of er sprake is van een significante verandering is een p-waarde kleiner dan .05. Aangezien wij veel verschillende testen hebben uitgevoerd, hebben we gecorrigeerd voor het aantal toesten met behulp van een Bonferronicorrectie. Ook rapporteren we de effectgrootte. Met de effectgrootte kan worden beoordeeld of sprake is van een klein, gemiddeld of groot effect. Richtlijn voor de grootte van het effect: een effectgrootte van 0.1 is een klein effect, 0.25 is een medium effect en 0.4 een groot effect.

Tenzij anders aangegeven zijn alle antwoordmogelijkheden van de vragenlijsten op een vijfpuntsschaal van 1 '(bijna) nooit' tot 5 '(bijna) altijd'. In de tabellen is het aantal kinderen (N), het gemiddelde (M) en de standaard deviatie (SD) per vragenlijst aangegeven voor de totale groep.

De betrouwbaarheid van alle vragenlijsten voor kinderen was goed met waarden van de Cronbach's alpha tussen de .82 en .97. We zullen deze daarom in het vervolg niet verder vermelden. Er is één verschil gevonden tussen jongens en meisjes, maar er was geen verschil in verandering gevonden tussen jongens en meisjes (geen interactie effect).

Ruzie en zorgen familie

De vragen die in Hoofdstuk 5 zijn besproken over de ruzie met ouders en zorgen omtrent familie hebben we ook bij de nameting gesteld. In onderstaande tabel (Tabel 7.1) staan de resultaten over onze analyses betreffende veranderingen na verloop van tijd weergegeven, informatie over de vragenlijst staat in Hoofdstuk 5.

Hoewel het moeilijk is om verandering te meten aan de hand van één vraag, waren deze vragen zodanig belangrijk dat we ze hier toch wilden bespreken. Kinderen gaven aan dat ouders significant minder ruzie maakten waar zij bij waren na het volgen van *Kinderen uit de Knel*. De effectgrootte van .07 geeft aan dat het om een kleine verandering gaat. Kinderen gaven aan dat ouders nog even vaak slechte dingen over elkaar zeiden na het volgen van *Kinderen uit de Knel* als daarvoor en maakten zich na *Kinderen uit de Knel* niet meer of minder zorgen om hun familie dan daarvoor. Op deze vragen was er geen sprake van verschil tussen jongens en meisjes.

TABEL 7.1. | Ruzie ouders en zorgen familie

	N	T1		T2		F	ES
		M	SD	M	SD		
Ruzie							
Maken je ouders ruzie met elkaar waar je bij bent?	109	1.98	1.12	1.69	.85	7.39* p = .008	.07
Zegt je moeder slechte dingen over je vader?	118	1.85	1.14	1.68	.94	3.84 p = .052	.03
Zegt je vader slechte dingen over je moeder?	116	2.18	1.29	2.09	.1.18	1.22 p > .10	.01
Zorgen							
Ik maak me zorgen over mijn familie	118	2.09	1.10	2.08	1.20	0.002 p > .10	.00

* *p*-waarde significant na bonferroni correctie

Relatie met Ouders

De relatie met beide ouders is belangrijk voor kinderen van wie de ouders gaan scheiden. We hebben kinderen vanaf 12 jaar naar hun relatie met beide ouders gevraagd waardoor de aantallen lager zijn voor deze vragenlijsten dan voor andere vragenlijsten. Specifiek hebben we ingezoomd op *mattering* (Marshall, 2001) en de kwaliteit van de relatie (Armsden & Greenberg, 1987). Kinderen hebben deze vragenlijsten twee keer ingevuld: eenmaal over de relatie met hun moeder en over de relatie met hun vader.

Mattering

Het concept *mattering* meet in hoeverre kinderen het gevoel hebben dat ze er toe doen bij hun ouders. *Mattering* is gemeten met de *Mattering to others* questionnaire (MTOQ; Marshall, 2001). Kinderen vanaf 12 jaar vulden de 12-item vragenlijst in. Hiervan werd voor 10 vragen een vijfpuntsschaal gebruikt, van 1 'niet' tot 5 'heel erg'. Voorbeeldvragen zijn: 'Ik weet dat mijn moeder/vader mij mist wanneer ik weg ben', 'Mijn moeder/vader merkt het wanneer ik hulp nodig heb'. De laatste twee vragen hadden een ander format en werden gehercodeerd. Kinderen werd het volgende gevraagd: 'Mensen hebben veel dingen om aan te denken. (a) Als jouw moeder een lijstje zou maken van alle dingen waaraan zij denkt, waar zou jij dan staan op dat lijstje? (b) Als jouw moeder een lijstje zou maken van alle dingen waar ze om geeft, waar zou jij staan op dat lijstje?'. Kinderen konden in beide gevallen een getal tussen 1 'bovenaan de lijst' en 5 'onderaan de lijst' aangeven. De antwoorden werden

zo gehercodeerd dan een hoge score een positieve waarde aangaf voor *mattering*, met andere woorden een hogere score op deze schaal betekend dat kinderen het gevoel hebben dat ertoe doen en een verschil maken in het leven van hun ouders. De kinderen merken dat hun moeder/vader aandacht aan hen besteed, dat hun doen en laten wordt opgemerkt, en dat hun moeder/vader hen zou missen als ze er niet waren (Rosenberg & McCullough, 1981).

De gemiddelde score van kinderen op de *mattering* vragenlijst over moeder is 3.85 ($SD = .97$) en over vader is het gemiddelde 3.61 ($SD = 1.02$). Kinderen gaven aan dat ze het gevoel hadden dat ze zowel bij hun moeder als ook bij hun vader ertoe deden. Dit gevoel verschilde niet voor vaders en moeders. Er is een indicatie dat het gevoel dat ze er toe doen bij moeder iets is toegenomen na afloop van *Kinderen uit de Knel*, maar deze verandering is niet significant (na correctie aantal testen). Het gevoel dat ze er toe doen bij vader is niet veranderd.

Relatiekwaliteit met ouders

We wilden van kinderen weten hoe ze de relatie met ouders vinden. Hiervoor hebben we de *Inventory of parent and peer attachment* (IPPA, Armsden & Greenberg, 1987) gebruikt. De vragenlijst bestaat uit 12 items verdeeld over drie schalen, elke vraag werd apart over vader en over moeder gesteld: respect (bijvoorbeeld 'Mijn moeder/vader respecteert mijn gevoelens'), communicatie (bijvoorbeeld 'Mijn moeder/vader heeft haar/zijn eigen zorgen dus ik val haar/hem niet lastig met mijn problemen', gehercodeerd) en vervreemding (bijvoorbeeld 'Als ik over mijn problemen praat met mijn moeder/vader voel ik me beschaamd of stom', gehercodeerd). Een hogere score op deze schaal betekent dat kinderen vinden dat ze een goede relatie met hun ouder hebben, dat hun ouder hen respecteert, dat ze met hun ouder over hun problemen kunnen praten en een warme relatie met hun ouder hebben.

De gemiddelde score van kinderen over de relatiekwaliteit met hun moeder was 3.71 ($SD = .76$) en met de vader was het gemiddelde 3.37 ($SD = .90$). Kinderen gaven hiermee aan dat ze het gevoel hadden dat ze een goede relatie hadden met zowel hun moeder als ook hun vader. Dit gevoel verschilde niet voor vaders en moeders, en ook niet tussen jongens en meisjes. We vonden wel een trend dat de kwaliteit van de relatie met moeder toenam na *Kinderen uit de Knel*, maar deze verandering was niet significant nadat we de correctie voor het aantal testen hadden toegepast.

TABEL 7.2. | Relatie met ouders

	N	T1		T2		F	ES
		M	SD	M	SD		
Mattering moeder	36	3.85	.97	4.08	1.04	4.44 p = .042	.12
Relatiekwaliteit moeder	35	3.71	.76	3.88	.75	4.44 p = .043	.12
Mattering vader	35	3.61	1.02	3.82	1.09	3.97 p = .055	.11
Relatiekwaliteit vader	35	3.37	.90	3.54	1.00	2.79 p > .10	.08

* *p*-waarde significant na bonferroni correctie

Samenvatting

Kinderen rapporteerden een goede relatie met beide ouders voor zowel mattering als ook hechting. Er was geen sprake van een significante verandering in de relatie met beide ouders op beide gebieden. Wel is een indicatie gevonden dat de relatie met moeder, op zowel het gebied van mattering en hechting, iets vooruit is gegaan na verloop van tijd. Er zijn geen verschillen tussen jongens en meisjes gevonden. Aangezien alleen kinderen vanaf 12 jaar deze lijsten mochten invullen konden we geen leeftijdsverschillen toetsen en is het aantal kinderen die deze vragenlijsten hebben ingevuld relatief klein.

7

Welzijn kinderen

We hebben drie vragenlijsten afgenomen om meer zicht te krijgen op het welzijn van de kinderen. We hebben ingezoomd op drie verschillende gebieden die relevant zijn voor kinderen van gescheiden ouders; te weten kwaliteit van leven, posttraumatische stresssymptomen gerelateerd aan de scheiding en of er tegemoet wordt gekomen aan de fundamentele behoeften van kinderen. De vragenlijsten zijn ingevuld door kinderen vanaf 8 jaar en de lijst over fundamentele behoeften door kinderen vanaf 12 jaar.

Kwaliteit van leven

Ten eerste wilden we weten in hoeverre de scheiding interfereert met de kwaliteit van het dagelijks leven van kinderen, zoals school, vriendjes, sporten. De *KIDSCREEN* (the Kidscreen group, 2004; Ravens-Sieberer et al., 2010) is een

10-item vragenlijst die de kwaliteit van leven meet van kinderen tussen de 8 en 18 jaar. Dit betreft het fysiek, emotioneel, sociaal en cognitief functioneren. Voorbeeldvragen zijn: 'Heb je voldoende tijd voor jezelf gehad?', 'Heb je goed kunnen opletten?'.

Kinderen gaven voor aanvang van *Kinderen uit de Knel* aan dat hun kwaliteit van leven vrij hoog is, met een gemiddelde van 4.03 op een vijfpuntsschaal. Deze score is na herbewerking vergelijkbaar met een grote Europese normgroep (de gestandaardiseerde score voor kinderen in het huidige onderzoek is gemiddeld 50.7 versus 49.9 in de normgroep). De standaarddeviatie is relatief klein ($SD = .66$), wat suggereert dat kinderen over het algemeen tevreden zijn met hun leven en zich over het algemeen goed voelen. Er zijn geen verschillen gevonden tussen jongens en meisjes of tussen jonge en oudere kinderen. De kwaliteit van leven veranderde niet significant na *Kinderen uit de Knel*.

Posttraumatische stresssymptomen

Ten tweede waren we geïnteresseerd of er mogelijk ook sprake was van posttraumatische stresssymptomen gerelateerd aan de scheiding. De *Children's Revised Impact of Event Scale* (CRIES-13 Children and War Foundation, 1998; Nederlandse vertaling door Olff, 2005) is een screeningsvragenlijst om posttraumatische stressstoornis (PTSS) te signaleren bij kinderen. De Nederlandse versie is een betrouwbaar en valide instrument (Verlinden et al., 2014). De vragenlijst moet worden ingevuld met een nare gebeurtenis in gedachten, we hebben kinderen gevraagd om aan de scheiding te denken. Kinderen werden gevraagd zich voor de geest te halen hoe ze zich voelden ten opzichte van de scheiding in afgelopen week. De CRIES-13 bevat drie subschalen: herbeleving (bijvoorbeeld: 'Doen andere dingen je er steeds aan denken?'), vermijding (bijvoorbeeld 'Probeer je het uit je hoofd te zetten?') en verhoogde prikkelbaarheid (bijvoorbeeld 'Ben je snel geïriteerd?'). Kinderen vanaf 8 jaar konden deze lijst van 13 items invullen en antwoorden op een vierpuntsschaal met de scores 0: 'helemaal niet', 1: 'zelden', 3: 'soms' en 5: 'vaak'. De somscore kan variëren van 0 tot 65. Aangezien de CRIES een gevalideerd instrument is met klinische scores kunnen we bij deze vragenlijst een uitspraak doen over de scores. Bij een score van 30 of hoger is er een verhoogd risico op een PTSS en wordt verdere diagnostiek aangeraden.

De gemiddelde score van kinderen op de voormeting was 27.28 ($SD = 14.62$), de scores varieerden van 0 tot 65. De standaarddeviatie was groot, wat inhoudt dat er veel spreiding in de score was. Van de kinderen had 47.8%

($N = 43$) een score van 30 of hoger. Dit suggereert dat voor het begin van *Kinderen uit de Knel* bijna de helft van de kinderen een verhoogd risico op PTSS klachten hadden.

Vergeleken met de posttraumatische stress klachten bij het begin van *Kinderen uit de Knel*, rapporteerden kinderen gemiddeld minder klachten ($M = 23.98$, $SD = 15.93$) na afloop van *Kinderen uit de Knel*. Na correctie voor het aantal testen was deze verandering echter niet significant. Er werden geen verschillen gevonden tussen jongens en meisjes of tussen jongere en oudere kinderen. Na afloop van de interventie waren er 30 kinderen (33.3%) die bij de nameting boven de 30 scoorden en daarmee een verhoogd risico hadden op PTSS. In deze groep waren 24 kinderen die bij de voormeting ook een verhoogd risico hadden (27%). Een deel van de kinderen had een verhoogd risico op PTSS op de voormeting en niet meer op de nameting (20%) en een deel van de kinderen had geen verhoogd risico op de voormeting, maar wel op de nameting (7%).

Fundamentele behoeften

Ten derde wilden we weten of er tegemoet wordt gekomen aan de fundamentele behoeften van kinderen als hun ouders in een vechtscheiding verwickeld zijn. We hebben vragenlijst *fundamental needs* (Williams, 1997) afgenomen. De fundamentele behoeften bestaan uit vier behoeftes: Gevoel om ergens bij te horen ('Ik voel mij buitengesloten door anderen', reversed), zelfvertrouwen, ('Ik voel me goed over mezelf'), waardevol bestaan ('Ik voel me onzichtbaar', reversed) en gevoel van controle ('Ik heb het gevoel dat ik de controle heb over wat er met mij gebeurt'). Een aantal vragen zijn gehercodeerd zodat een hogere score betekent dat er voldaan wordt aan de fundamentele behoeften. De vragenlijst is voor kinderen vanaf 12 jaar en bestaat uit 13 items. De antwoorden kunnen worden gegeven op een vijfpuntsschaal van 1 'nooit' tot 5 'altijd'. De betrouwbaarheid van deze schaal is onderzocht en goed bevonden in eerder onderzoek (Eisenberger, Lieberman, & Williams, 2003).

De kinderen rapporteerden relatief hoge scores op de fundamentele behoeften vragenlijst ($M = 3.97$, $SD = .65$) bij de voormeting. Dit betekent dat kinderen aangaven dat er voldaan werd aan hun fundamentele behoeften. We vonden geen verandering, dit is niet verbazingwekkend, aangezien de kinderen al vrij hoog scoorden bij de voormeting. Er is een significant verschil ($ES = .36$) tussen jongens en meisjes, meisjes scoorden ($M = 3.62$, $SE = .12$) significant lager in vergelijking met jongens ($M = 4.27$, $SE = .10$).

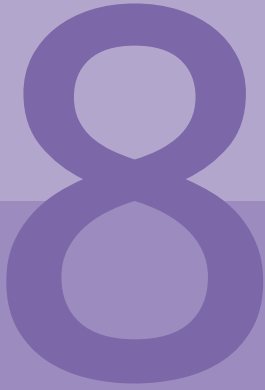
TABEL 7.3. | Welzijn van kinderen

	T1			T2		F	ES
	N	M	SD	M	SD		
Kwaliteit van leven (KIDSCREEN)	110	4.03	.66	4.10	.66	1.88 p > .10	.02
Posttraumatische stress (CRIES)	90	27.28	14.62	23.98	15.93	5.00 p = .028	.05
Fundamental needs	36	3.97	.65	4.03	.54	0.88 p > .10	.03

* *p*-waarde significant na bonferroni correctie

Samenvatting

Kinderen rapporteerden een hoge kwaliteit van leven en relatief hoge scores op de fundamentele behoeften vragenlijst en beide scores veranderden niet significant na *Kinderen uit de Knel*. Bijna de helft van de kinderen bleek bij aanvang van *Kinderen uit de Knel* een verhoogd risico op een PTSS te hebben. De posttraumatische stress klachten waren na de interventie gemiddeld minder, maar dit resultaat was niet significant.

Nieuwe inzichten in processen

In dit hoofdstuk bepreken we het begin van onze inzichten in de processen binnen het gezin, zowel tussen ouders als ook tussen ouders en kinderen. Hangen veranderingen die ouders en/of kinderen doormaken met elkaar samen en op welke manier? We hebben met betrekking tot deze vragen alleen een begin kunnen maken. De eerste bevindingen zijn in een artikel en een masterthesis beschreven. We zullen in dit hoofdstuk de samenvattingen van de masterthesis en het artikel weergeven. De volledige versies van deze studies zijn op te vragen bij de auteurs. Ook zullen we in het vervolg doorgaan met de analyses om meer inzicht te verkrijgen in deze processen.

Gezien het artikel en dit rapport op verschillende tijdstippen gedurende de dataverzameling werden geschreven, worden in de onderzoeken andere cijfers gerapporteerd dan in de eerdere hoofdstukken. Hierdoor variëren de cijfers van participanten tussen de studies.

Samenvatting van artikel (under review), Academische Werkplaats aanpak Kindermishandeling

Titel: I'll Never Forgive You; High Conflict Divorce, Social Network and Co-Parenting Conflicts.

Auteurs: Margreet Visser, Catrin Finkenauer, Kim Schoemaker, Esther Kluwer, Rachel van der Rijken, Justine van Lawick, Hans Bom, J. Clasien de Schipper en Francien Lamers-Winkelman

Ik vergeef het je nooit; hoog conflict scheiding, sociaal netwerk en conflicten tussen ouders

Uit onderzoek is gebleken dat er een relatie is tussen scheiding, conflicten over het co-ouderschap en de aanpassingsproblemen die kinderen ervaren na de scheiding. Het is echter nog onduidelijk in de wetenschap en in de klinische praktijk hoe de conflicten tussen ouders in stand worden gehouden en/of verder escaleren. Twee correlatieve onderzoeken hebben de hypothese getest of conflicten over het co-ouderschap tussen gescheiden ouders samenhangen met hoe ouders denken dat hun sociale netwerk hun ex-partner afkeurt. Vervolgens is getest of deze relatie gemedieerd wordt door de neiging van ouders om hun ex-partner te vergeven. Ouders hebben vragenlijsten ingevuld over hoe zij denken dat hun sociale netwerk hun ex-partner afkeurt, over de mate van vergeving naar hun ex en over de mate van conflicten over het co-ouderschap. In Studie 1 is een algemene groep van 136 gescheiden ouders geworven via online forums. De resultaten lieten zien dat wanneer

ouders meer afkeuring waarnamen van de ex door het eigen sociale netwerk dit inderdaad samenhang met meer conflicten over het co-ouderschap en dat deze relatie werd verklaard door de mate van vergeving van de andere ouder. Studie 2 omvatte 110 ouders waarvan de kinderen verwezen waren naar de geestelijke gezondheidszorg omdat er zorgen waren over het welzijn van de kinderen in verband met de conflicten tussen ouders. Wat de resultaten robuust maakte was dat de resultaten van Studie 1 gerepliceerd werden in Studie 2. In beide studies hing de waargenomen afkeuring van de ex door het sociale netwerk positief samen met de conflicten over het co-ouderschap en deze relatie werd verklaard door de mate van vergeving: meer waargenomen afkeuring door het sociale netwerk hing samen met minder vergeving, en minder vergeving hing samen met meer conflicten over het co-ouderschap. In beide studies bleven de resultaten hetzelfde nadat er gecontroleerd was voor mogelijke effecten van het opleidingsniveau van ouders, de lengte van de ouderlijke relatie, de tijd die verlopen was sinds de scheiding en gender van de ouder. In de discussie worden de klinische implicaties en de beperkingen van beide studies besproken.

Samenvatting van Masterthesis van de Research Master Social Psychology, Vrije Universiteit

Titel: *The Effect of Interpersonal Trust on Coparenting Conflicts after a Divorce*
Auteur: Janique Kroese
Begeleider: Catrin Finkenauer

Het effect van interpersoonlijk vertrouwen op co-oudersconflicten na een scheiding

Onderzoek toont aan dat gescheiden ex-partners vaak moeilijkheden ervaren tijdens het samenwerken en het communiceren over de opvoeding van de kinderen, ondanks de negatieve gevolgen voor het welzijn van de kinderen. Aangezien onderzoek vertrouwen relateert aan minder conflicten, onderzoeken wij of een hoger niveau van interpersoonlijk vertrouwen gerelateerd is aan minder co-oudersconflicten. Wij verwachten dat meer vertrouwen ervoor zorgt dat zelfs ex-partners elkaar vergeven en elkaar gaan waarderen, en dat meer vertrouwen de minachting en vijandige attributies richting de ex-partner verminderen. Onze steekproef bestond uit 165 ex-partners die samen kinderen hadden, die betrokken waren bij een vechtscheiding en die bereid waren om een vragenlijst in te vullen. Consistent met onze hypothese,

toonden de resultaten aan dat een hoger niveau van vertrouwen significant was geassocieerd met minder co-ouderschapsconflicten, gemedieerd door vergevingsgezindheid, waardering van de partner, verachting en vijandelijke attributies. Daarnaast vonden we ook significante partner effecten, wat impliceert dat het vertrouwen van de ex-partner ook het eigen niveau van co-ouderschapsconflicten beïnvloedt. Daarom is het belangrijk dat therapeuten focussen op het vertrouwensniveau van beide ex-partners wanneer interventieprogramma's ontworpen worden voor ex-partners in een vechtscheiding.

9

Conclusie en discussie

In deze studie werden vechtscheidende gezinnen in kaart gebracht en werd onderzocht of de emoties, gedachten, en gedrag van de ouders en kinderen veranderden wanneer we hun ervaringen voor het volgen van *Kinderen uit de Knel* en na afloop van de behandeling met elkaar vergeleken. In elk hoofdstuk werden verschillende aspecten van de gezinnen, de ouders en de kinderen belicht. In dit laatste hoofdstuk blikken we terug op de vele facetten van het onderzoek. Daarnaast reflecteren we over de implicaties van onze onderzoeksresultaten voor theorie en praktijk rondom vechtscheidende ouders en hun kinderen.

Beschrijving van de vechtscheidende ouders en hun kinderen

Bevindingen over vechtscheidende ouders

Het eerste doel van het onderzoek was het om een beschrijving te geven van de groep van vechtscheidende ouders en hun kinderen. De groep vechtscheidende ouders bleek vooral een diverse groep te zijn, vooral wat betreft de type en duur van de relatie voor de scheiding (zie ook Schoemaker et al., 2015). Sommigen ouders bleken geen relatie gehad te hebben, andere waren lang getrouwd. Ook de tijd na de scheiding tot het begin van *Kinderen uit de Knel* varieerde behoorlijk, van 0 tot 12 jaar, met een gemiddelde duur van 4,5 jaar. Deze cijfers maken nog eens duidelijk dat kinderen vaak jarenlang zijn blootgesteld aan conflicten en onenigheden tussen ouders. De ouders waren relatief hoogopgeleid. De scheiding had vaak grote gevolgen voor het inkomen wat gemiddeld daalde, vooral voor vrouwen. De overgrote meerderheid van de gescheiden ouders had gezamenlijk gezag en een nieuwe partner. Uit de recente literatuur blijkt dat nieuwe relaties van gescheiden ouders, zowel een nieuw huwelijk als ook samenleven, vaak druk en stress betekenen voor co-ouderschap tussen ex-partners (Ganong et al., 2015). Meer onderzoek is nodig om de rol van nieuwe partners bij instandhouding en mogelijk de escalatie van conflicten tussen ex-partners in kaart te brengen.

Dergelijk onderzoek lijkt des te nodiger, aangezien uit de resultaten voor kinderen bleek dat 75% van de kinderen last hadden van het feit dat de regels bij de ouders niet hetzelfde zijn en 60% van de kinderen het moeilijk vond om steeds van huis te moeten wisselen. Ook hier weten we weinig over de rol van nieuwe partners en/of andere gezinsleden, hoewel 30% van de gescheiden

ouders aangaven nieuwe kinderen te hebben met de nieuwe partner. Meer kennis over de impact van nieuwe relatie-partners en gezinsleden op conflicten tussen ex-partners en de manier waarop kinderen de scheiding beleven zal bijdragen aan meer kennis en begrip van de interpersoonlijke dynamieken na een scheiding en de invloed die deze processen hebben op het welzijn van ouders en kinderen.

Aangezien alle gescheiden ouders verwezen waren naar *Kinderen uit de Knel* en beide ouders op vrijwillige basis bereid waren samen met hun kinderen aan de behandeling en onderzoek deel te nemen, is een selectiebias in onze steekproef niet uit te sluiten. Bepaalde bevindingen (bv. opleidingsniveau) zijn daarom misschien niet representatief voor alle echtscheidende en/of vechtscheidende gezinnen. De meeste ouders gaven toestemming om mee te doen en de uitval van ouders en kinderen was beperkt. We denken daarom dat onze resultaten een redelijk goed beeld schetsen van deze groep ouders en kinderen. De generaliseerbaarheid van onze bevindingen zou in toekomstig onderzoek aandacht moeten krijgen.

Bevindingen over kinderen van vechtscheidende ouders

Bij kinderen zagen we grote verschillen in de beleving van de scheiding. Veel kinderen gaven aan zich zorgen te maken over hun gezin en vooral thuis bij hun ouders last te hebben van de scheiding. Dit laatste resultaat kan misschien worden verklaard door het feit dat kinderen ook aangaven dat regels bij ouders verschilden en ze het wisselen van huizen moeilijk vonden. Een meerderheid van de oudere kinderen gaf aan last te hebben van de scheiding in de klas bij het leren. Bij andere activiteiten gaf een derde van de kinderen aan last te hebben van de scheiding, en in vriendschappen en bij grootouders gaf een kwart van de kinderen aan last te hebben van de ruzies tussen hun ouders. Het is een goed teken dat een meerderheid van de kinderen als ze met andere activiteiten bezig zijn, minder last van de scheiding heeft. Moeilijkheden met betrekking tot de scheiding lijken dus vaak gebonden aan de context. Ons onderzoek geeft echter geen inzicht hoe kinderen contexten ervaren waarin ouders elkaar ontmoeten zoals bijvoorbeeld bij ouderavonden, schooluitjes, of optredens. Het is mogelijk dat aanhoudende conflicten tussen ouders, ouders die niet met elkaar praten of elkaar niet kunnen aankijken, kinderen het plezier aan een optreden kunnen wegnemen of hun voor dilemma's plaatsen bij uitjes. *Villa Pinedo*, een online forum voor kinderen van gescheiden ouders, geeft veel voorbeelden van de vaak nijpende en pijnlijke situaties waarin kinderen zich bevinden wanneer hun ouders gescheiden zijn

en de conflicten voortduren (zie www.villapinedo.nl). Meer systematische kennis over dergelijke situaties vanuit het perspectief van de kinderen kan belangrijke informatie opleveren voor ouders om hun kinderen door de scheiding te helpen en gênante, pijnlijke en vaak verwoestende interacties en situaties te voorkomen.

Ondanks het feit dat kinderen aangaven dat ouders of ouderlijke regelingen en afspraken (of het gebrek daarvan) vaak aanleiding zijn voor moeilijkheden, gaven kinderen ook aan bij hun beide ouders terecht te kunnen met hun zorgen, vooral bij hun moeders. Ook hun beste vrienden, broers of zussen werden vaak als vertrouwenspersonen genoemd aan wie kinderen hun zorgen rondom de scheiding vertelden. Opvallend was dat meer dan een derde van de kinderen aangaf hun zorgen aan hun leraar te vertellen, wat de belangrijke rol van school bij het omgaan met scheiding onderstreept. Wat lastiger is om vast te stellen met deze vragen is of die steun helpt om te gaan met de ruzies tussen hun ouders en de gevoelens die zij daarbij hebben. Ook hier zou toekomstig onderzoek meer aandacht aan moeten besteden.

Veranderingen van gedachten, gevoelens en gedrag bij ouders en kinderen

Het tweede doel van het onderzoek was om mogelijke veranderingen bij ouders en kinderen in kaart te brengen door hun antwoorden op vragenlijsten voor en na het volgen van de interventie *Kinderen uit de Knel* in kaart te brengen. Hierdoor biedt het onderzoek enige indicatie over de potentiële effectiviteit van *Kinderen uit de Knel*. Echter omdat het niet mogelijk bleek om gezinnen random toe te wijzen aan de interventie, noch om een wachttijd te hanteren, moeten onze bevindingen als voorlopig worden beschouwd.

De interventie duurde ca. 4-6 maanden, in deze periode was *Kinderen uit de Knel* voor de gezinnen zonder twijfel zeer relevant. Toch hebben gezinnen waarschijnlijk ook andere gebeurtenissen (bv. vakanties, overlijden, verjaardagen, geboortes, nieuwe baan, ontslag, verhuizing) meegemaakt die ook hebben kunnen bijgedragen aan de veranderingen die we hieronder beschrijven. Daarnaast was in de periode van *Kinderen uit de Knel* sprake van het stopzetten van juridische procedures, wat eveneens een verklaring kan zijn voor gevonden resultaten, los van de deelname aan de interventie.

Veranderingen bij vechtscheidende ouders

Conflicten tussen ouders

Bij ouders zagen we voornamelijk verandering op het gebied van gedrag: er waren minder conflicten na verloop van tijd en ouders rapporteerden dat deze conflicten constructiever en minder ernstig waren na afloop van *Kinderen uit de Knel* dan daarvoor. Deze verandering zagen we ook bij de resultaten van de kinderen. Verschillende aspecten van de interventie kunnen hebben bijgedragen aan deze verandering. Ten eerste is het mogelijk dat ouders door de interventie überhaupt weer contact met elkaar hadden—de helft van de ouders hadden voor begin van de interventie nooit persoonlijk contact—wat conflicten constructiever kan hebben gemaakt. Communicatie per email lijkt eerder tot conflict escalatie te leiden dan face-to-face communicatie (Friedman & Currall, 2003). Ten tweede is het mogelijk dat specifieke componenten in de ouder-behandeling (bv. het perspectief van het kind of de andere ouder nemen, rollenspel, conflicthantering) van de interventie hebben bijgedragen aan de conflictvermindering. Ten derde kan het zijn dat de ouder-kind componenten van *Kinderen uit de Knel* (bv. confrontatie met gedachten en gevoelens van kinderen rondom de scheiding) ouders hebben doen realiseren dat kinderen onder de conflicten lijden, waardoor ouders hun inspanningen tot vermindering van conflicten hebben versterkt. Toekomstig onderzoek moet uitwijzen welke mechanismen in de interventie mogelijk hebben bijgedragen aan de conflict vermindering.

Het onderzoek heeft juist op het gebied van destructieve conflictstijlen geen betrouwbare gegevens opgeleverd, omdat de verschillende vragen weinig met elkaar samenhangen. Dit wijst er op dat er in toekomstig onderzoek aandacht moet zijn om de conflicten in vechtscheidingen beter te operationaliseren om deze vervolgens ook beter in kaart te kunnen brengen. Ook zou er meer aandacht moeten zijn voor de dynamiek tussen ex-partners bij verschillende typen conflicten. Welke gedragingen van een partner lokken welk gedrag, gevoelens of gedachten uit in de andere partner? Kunnen we algemene patronen identificeren of is ieder conflict heel specifiek voor een specifiek stel ex-partners? Onderzoek toont bijvoorbeeld aan dat conflict communicatie afhankelijk is van de specifieke relatie, de ernst van het conflict en de mogelijkheid voor verandering (Overall & McNulty, 2017). Zo kan het voordelig zijn om problemen direct te bespreken wanneer serieuze problemen moeten worden opgelost en partners mogelijkheden tot verandering zien. Echter dezelfde communicatie kan averechts werken en juist escaleren

wanneer partners er geen vertrouwen in hebben dat de ander openstaat voor verandering en responsief zal reageren. Aandacht voor dergelijke specifieke, destructieve dynamieken van conflicten na scheiding is mede van belang omdat negativiteit ten aanzien van de (ex-)partner ook kan doorwerken in de opvoeding en ouder-kind relatie (Hetherington, 2006).

Positieve processen tussen ouders

De resultaten toonden verder aan dat ouders elkaar meer vergaven en de scheiding meer accepteerden na afloop van de interventie in vergelijking met daarvoor. Verder vonden we een trend dat ouders elkaar meer begonnen te vertrouwen. Ook hier kunnen specifieke componenten in de ouder-behandeling aan hebben bijgedragen, bijvoorbeeld door de opdracht aan ouders positieve punten te noemen van het ouderschap van de ex-partner, door terug te komen op afspraken die ouders met elkaar gemaakt hebben, en door uitleg te geven over vergeving. Deze bevindingen onderstrepen het belang van positieve processen tussen ouders. De huidige literatuur negeert dergelijke positieve processen en focust bijna exclusief op negatieve processen (conflict, negatieve emoties, verwijten, boosheid) tussen ouders en de impact van deze processen op de kinderen. We weten verrassend weinig over de werking van positieve processen, zoals vergeving, niet alleen in de relatie tussen ouders maar ook in de relatie tussen ouders en kinderen. Onderzoek van Gottman (1998) en anderen (Baumeister et al., 2001; Frederickson, 2009) toont aan dat stellen die tussen de drie en vijf keer meer positieve interacties hadden dan negatieve, langduriger goede relaties kunnen onderhouden.

In zijn onderzoeken toonde Gottman (1998) echter ook aan dat de emotionele impact per interactie sterk kan verschillen. Het uiten van minachting heeft bijvoorbeeld veel meer negatieve gevolgen voor een relatie dan gewone kritiek of onenigheid (Coan & Gottman, 2007). Meer onderzoek naar de invloed van positieve processen op de relaties tussen ouders en ouders en kinderen is nodig om zicht te krijgen op de mechanismen die onenigheid kunnen laten escaleren of laten afnemen. Onze bevindingen suggereren dat een focus op alleen maar negatieve processen en conflict niet voldoende is om een goed beeld te krijgen van de complexe problematiek van vechtscheidingen. Deze kennis is ook cruciaal voor interventies, gezien deze negatieve en destructieve processen moeten aanpakken en verminderen, maar tegelijkertijd ook positieve processen zoals vergeving en vertrouwen moeten bevorderen om een stabiele, respectvolle en accepterende co-ouderschapsrelatie te waarbor-

gen waarin kinderen met gescheiden ouders zich veilig voelen en optimaal kunnen ontwikkelen.

Tegelijkertijd zien we geen of nauwelijks verandering in andere, vooral negatieve interpersoonlijke processen rond de ex-partner en de verwerking van de scheiding: vijandige attributies en negatieve gevoelens ten opzichte van de partner noch de waardering voor de ex-partner zijn veranderd na het volgen van *Kinderen uit de Knel*. Negatieve attributiestijlen en cognitieve vertekeningen in het algemeen kunnen hardnekkig zijn en onbewust de interpretaties van situaties en gedrag in relaties beïnvloeden en tot het escaleren van conflict bijdragen (Fincham & Bradbury, 1987).

Gezien de bovengenoemde kanttekeningen is niet alleen meer onderzoek naar (het bevorderen van) positieve processen en interacties nodig maar ook langduriger onderzoek. Vooral longitudinaal onderzoek kan ons helpen zicht te krijgen op de vraag of deze veranderingen bij ouders en kinderen standhouden en mogelijk bijdragen aan het welzijn en de betere verwerking van de scheiding bij ouders en kinderen. Daarbij is aandacht voor zowel positieve als negatieve processen belangrijk om de verschillende processen beter in kaart te brengen en na te gaan hoe negatieve processen en hun effecten kunnen worden tegen gegaan.

In de recente literatuur wordt verondersteld dat gedrag wordt aangestuurd door twee cognitieve systemen die gekarakteriseerd worden door twee kwalitatief verschillende denkprocessen. Het reflectieve systeem bestaat uit trage, gecontroleerde denkprocessen die moeite kosten en die onderhevig zijn aan bewuste overwegingen en regels. Het impulsieve systeem daartegen is voornamelijk associatief en bestaat uit snelle en automatische denkprocessen (e.g., Friese, Hofmann, & Wiers, 2011). Het is mogelijk dat de langdurige strijd en conflicten tussen ouders ervoor hebben gezorgd dat het impulsieve systeem steeds gevoeliger werd voor negatieve stimuli geassocieerd met de ex-partner, vergelijkbaar met sensitivatie bij traumatische ervaringen (Masten & Narayan, 2012). Bepaald gedrag of eigenschappen van de ex-partner kunnen dan binnen een seconde een negatieve reactie triggeren zonder dat men dit kan controleren of bewust aansturen. In dit geval zouden reflectieve denkprocessen meer vatbaar zijn voor verandering dan impulsieve denkprocessen. Veranderingen zoals wij ze hebben gevonden zouden dan vooral betrekking hebben op de reflectieve denkprocessen die gedrag aansturen (e.g., "ik moet moeite doen om een goede ouder voor mijn kinderen te zijn

door minder ruzie met mijn ex te maken”), en minder op de automatische impliciete denkprocessen en gevoelens (e.g., “pff, daar gaan we weer, ik krijg de kriebels van haar”). In dit geval zouden ex-partners gedurende een interventie meer controle krijgen over reflectieve gedachten en gedrag dat bewust kan worden aangestuurd, maar (nog) niet over impulsieve neigingen, emoties, of automatische gedachten. Voor de behandeling van het impulsieve systeem zou dan eerder gedacht moeten worden aan het desensitiseren van de negatieve stimuli geassocieerd met de ex-partner, bijvoorbeeld door middel van Eye Movement Desensitization and Reprocessing (EMDR). Ook zou het kunnen helpen om mensen gedragsalternatieven aan te bieden om ongewenste patronen te doorbreken. Onderzoek laat zien dat wanneer mensen van tevoren heel concreet nadenken over wat ze zullen doen in bepaalde situaties, de kans toeneemt dat ze in die situaties hun intentie omzetten in het gewenste gedrag (Adriaanse, Gollwitzer, De Ridder, De Wit, & Kroese, 2011).

Het belang van het sociale netwerk

Een uniek element van de behandeling *Kinderen uit de Knel* is aandacht voor het sociale netwerk. De veronderstelling is dat het sociale netwerk een belangrijke rol speelt bij het in standhouden en de-escaleren van conflicten tussen ex-partners. Het artikel van Visser et al. (under review) maakt een begin om de rol van sociale netwerken in kaart te brengen door aan te tonen dat wanneer ex-partners het gevoel hebben dat hun sociale netwerk de ex-partner afkeurt, vergevingsgezindheid vermindert waardoor co-oudersconflicten kunnen toenemen. Gezien deze resultaten berusten op correlatieve data kunnen er op dit moment geen uitspraken worden gedaan over de richting van de bevindingen. Toch onderstrepen deze resultaten het belang van het sociale netwerk en vragen ze om meer onderzoek om de invloeden van het sociale netwerk in kaart te brengen. Longitudinaal onderzoek zal een belangrijke rol kunnen spelen bij het identificeren van de richting van deze effecten.

Ondanks het feit dat het netwerk expliciet wordt betrokken bij *Kinderen uit de Knel*, hebben we geen aanwijzingen gevonden voor verandering van de waargenomen afkeuring van de ex-partner door het sociale netwerk. Misschien zijn zelf-rapportages niet in staat om goed zicht te geven op veranderingen in het sociale netwerk, wellicht omdat ouders de neiging kunnen hebben om bevestiging te zoeken voor hun eigen gevoelens en gedachten jegens de ex-partner (e.g., Hart et al., 2009). Toekomstig onderzoek zou het netwerk van ex-partners zelf kunnen ondervragen om meer zicht te krijgen op de accuraatheid van de waarneming van ouders. Het is vooral snog te vroeg om te veronderstellen dat

de perceptie van het netwerk mogelijk geen werkzaam element is, maar dit moet kritisch tegen het licht worden gehouden in vervolgonderzoek.

Ouder-kind en kind-ouder relaties

In de relatie met kinderen, gerapporteerd door ouders, hebben we geen veranderingen gevonden. Ouders zelf rapporteerden dat ze een goede relatie hadden met hun kinderen, vonden dat ze beschikbaar waren voor hun kinderen en hadden het idee dat kinderen denken dat ze er toe doen bij hun ouders. De hoge scores bij de voormeting zijn wellicht de reden dat ouders geen verandering hadden ervaren. Ook is het mogelijk dat ouders slecht in staat zijn om zich in hun kinderen te verplaatsen en goed te weten hoe kinderen zich voelen ten opzichte van beide ouders. Onderzoek toont aan dat ouders de emoties en gedachten van hun kinderen niet goed kunnen inschatten en vertekeningen vertonen. Bijvoorbeeld, Langutta en collega's (2012) toonden aan dat ouders de zorgen die kinderen hebben onderschatten en het optimisme van hun kinderen overschatten. Ouders vertonen vaak vertekeningen wanneer ze over hun kinderen rapporteren (López-Pérez & Wilson, 2015) en deze vertekeningen kunnen verschillen tussen vaders en moeders (De Los Reyes & Kazdin, 2005; Treutler & Ekins, 2003). Het is daarom des te belangrijker dat kinderen zelf over hun gedachten, gedrag en emoties rapporteren en ouders leren het perspectief te nemen van hun kinderen. De trainingen die jongeren van Villa Pinedo aanbieden voor ouders focussen juist op het nemen van het perspectief van de kinderen (www.villapinedo.com).

Over het algemeen rapporteerden kinderen ook dat ze een goede relatie met de ouders hadden en hen over hun zorgen konden vertellen. Echter deze vragen in ons onderzoek vroegen aan kinderen om hun moeder en vader apart van elkaar te beoordelen. Het is goed denkbaar dat kinderen met iedere ouder apart een goede relatie hebben, maar het is juist wanneer ouders bij elkaar zijn dat spanningen en stress ontstaan (zie ook hierboven). Vooral de overgang tussen woningen is voor kinderen heel moeilijk en het verschil in regels in beide huizen. In vervolgonderzoek zouden niet alleen de ervaringen van ouders en kinderen aan elkaar gekoppeld moeten worden om een beter beeld te krijgen hoe ouders en kinderen elkaar beïnvloeden. Toekomstig onderzoek zou ook moeten in zoomen op hoe kinderen hun beiden ouders samen beleven. Maar ook of kinderen zich gezien voelen als ze over het andere huis of de andere ouder en stiefouder praten. Onze resultaten suggereren dat kinderen ieder ouder apart wel positief beleven, maar de ouders samen stress en zorgen veroorzaken, zowel in het dagelijks leven, wanneer

ouders bijvoorbeeld weigeren vergeten spullen te brengen, of wanneer het kind bij een ouder wordt blootgesteld aan negatieve uitlatingen over de andere ouder. Uit de literatuur blijkt dat dergelijke compartimentalisatie, het afschermen van een aspect van het zelf (hier de moeder-kind relatie) van een ander aspect van het zelf (hier de vader-kind relatie), het mensen mogelijk maakt om een positief maar instabiel zelfbeeld te hebben dat kwetsbaar is voor dagelijks stress en problemen (Diehl & Hay, 2010; Showers & Zeigler-Hill, 2007). De integratie van verschillende aspecten van het zelf, en in het geval van gescheiden ouders, een geïntegreerde representatie van het gezin en de ouders gezamenlijk kan kinderen minder kwetsbaar maken voor emotionele en gedragsproblemen.

Veranderingen bij kinderen van vechtscheidende ouders

Bij kinderen zagen we in het onderzoek een zeer wisselend patroon. Aan de ene kant gaven kinderen aan dat het goed met hen ging, ze rapporteerden een duidelijke mate van welzijn en tevredenheid met hun leven. Ook gaven adolescenten aan dat aan hun fundamentele behoeftes om erbij te horen, controle te hebben over hun leven, een betekenisvol leven te hebben en zich goed te voelen over zichzelf tegemoet worden gekomen. Tegelijk constateren we dat kinderen geen verandering rapporteren in welzijn en betekenisvolheid van hun dagelijkse situatie na verloop van tijd en na *Kinderen uit de Knel*. Een eerste verklaring hiervoor kan zijn dat er bij een groep kinderen weinig ruimte was voor verandering, omdat zij al een positief beeld van hun functioneren op dit gebied hadden. Op de tweede plaats kan de manier van verwijzing van de gezinnen naar *Kinderen uit de Knel* een verklaring zijn voor enerzijds het hoge welzijnsniveau van de kinderen bij aanvang en voor anderzijds de geringe veranderingen na deelname aan de interventie. Voor de eerste groepen gezinnen werden ouders verwezen als de kinderen duidelijk symptomen hadden van stemmings- en/of gedragsstoornissen. Al snel vonden verwijzingen plaats vanuit de rechtbank, Jeugdbescherming, Veilig Thuis of de Raad voor de Kinderbescherming, zonder dat duidelijk was dat er sprake was van symptomen bij de kinderen. Voor toekomstig onderzoek is het van belang dat een algemene klachtenlijst zoals de child behavior checklist (CBCL, Achenbach & Rescorla, 2001), liefst door ouders en kinderen, wordt ingevuld. Op die manier krijgen we zicht op de relatie tussen klachten en welzijn bij de kinderen en mogelijke veranderingen daarin na deelname van het gezin aan *Kinderen uit de Knel*. Op de derde plaats kan het zijn dat de vragen gesteld zijn voor 1) de situatie bij moeder, en 2) de situatie bij vader. In beide situaties is het welzijn blijikbaar hoog, maar kinderen hebben echter vooral moeite met

de ruimte tussen de ouders, we noemen dat in het vervolg de 'tussenruimte'. De 'tussenruimte' is voor kinderen de overgang van het ene huis naar het andere huis en het verschil in regels tussen beide ouders. En op de vierde plaats zijn de vragen aan kinderen gesteld in de kindergroep in sessie 1 en 8 van de interventie. Sessie 1 is voor veel kinderen voor het eerst in lange tijd dat beide ouders met een positieve instelling in een ruimte zitten (in de oudergroep). Dit kan ervoor zorgen dat de kinderen positiever gestemd zijn dan wanneer we de vragen gesteld hadden bij aanmelding in een neutrale ruimte zonder dat kinderen wisten dat ouders wilden werken aan het verminderen van conflicten.

Belangrijk was wel dat adolescente meisjes op de fundamentele behoeftes veel lager scoorden dan jongens. Gezien meisjes meer risicofactoren hebben om depressieve symptomen te ontwikkelen in de adolescentie (Nolen-Hoeksema & Girgus, 1994) en gevoeliger zijn voor de invloeden van sociale relaties en verwachtingen (Wichstrom, 1999) is het belangrijk om de kwetsbaarheid van adolescente meisjes in vechtscheidingsituaties goed te monitoren.

Dat kinderen goed scoorden op algemeen welzijn en relatief hoog scoorden op fundamentele behoeften kan een teken zijn van de veerkracht van kinderen (Amato, 2001; Kelly & Emery, 2003). Terwijl stress en risico's omtrent de scheiding niet onderschat moeten worden, is het ook belangrijk om te herkennen dat de meeste kinderen van gescheiden ouders over het algemeen relatief goed functioneren, vooral wanneer de ouders al langere tijd gescheiden zijn (Amato & Afifi, 2006; Kelly & Emery, 2003).

Dit neemt niet weg dat kinderen de scheiding als traumatisch kunnen beleven. In tegenstelling met de bevindingen over welzijn, scoorde de helft van de kinderen in ons onderzoek zo hoog dat ze een groot risico liepen op een posttraumatisch stressstoornis (PTSS) bij het begin van de behandeling. Dit is een groot percentage kinderen, en vergelijkbaar met percentages in samples van kinderen waarbij sprake is van kindermishandeling (Alisic et al., 2014). Traumatische ervaringen rondom de scheiding kunnen ernstige gevolgen hebben voor de gezondheid en het welzijn van kinderen, niet alleen gedurende de scheiding maar ook vele jaren later (cf., Visser et al., 2015). Terwijl minder kinderen klinische scores hadden na het volgen van *Kinderen uit de Knel* was de verbetering niet significant. Dit resultaat kan mogelijk verklaard worden, omdat een deel van de kinderen een verhoogd risico op PTSS had op de voormeting en niet meer op de nameting (20%) en een deel van de kinderen

had geen verhoogd risico op de voormeting, maar wel op de nameting (7%). Het is bekend dat soms posttraumatische stress klachten verergeren wanneer de context rustiger wordt (Andrews, Brewin, Philpott, & Stewart, 2007). Een andere verklaring kan zijn dat de kindergroep geen trauma-gerichte behandeling was, maar een groep waarin kinderen vooral werden aangemoedigd hun gedachten en gevoelens rondom de scheiding uit te drukken. Een narratief maken (een eigen verhaal opschrijven of uitbeelden over de gebeurtenis) om het trauma te verwerken is wel een belangrijk onderdeel van traumabehandeling bij kinderen (Cohen et al., 2012). Meer onderzoek is nodig om in kaart te brengen in hoeverre de kind-groepen van *Kinderen uit de Knel* bijdragen aan de verwerking van traumatische ervaringen rondom de scheiding kunnen helpen.

Andere protectieve mechanismen zijn denkbaar. Bijvoorbeeld zijn er in de literatuur aanwijzingen dat kinderen in stressvolle contexten baat hebben bij sociale rolmodellen (Chen & Miller, 2013). Dergelijke rolmodellen kunnen kinderen helpen om stressoren te accepteren en strategieën te ontwikkelen die nodig zijn om het beste uit de situatie te halen en zich aan de situatie aan te passen (zogenoemde shifting strategieën). Ook kunnen rolmodellen kinderen helpen optimisme en hoop te behouden en niet op te geven wanneer het tegenvalt (zogenoemde persisting strategieën). In ons onderzoek konden we alleen aantonen dat kinderen hun zorgen met anderen delen, maar meer onderzoek is nodig om de protectieve functies van het sociale netwerk van kinderen in kaart te brengen.

Onze bevindingen suggereren dat kinderen van gescheiden ouders geen passieve wezens zijn die ouderconflicten zomaar ondergaan. In tegendeel, de kinderen geven hun eigen betekenis aan wat gebeurt en we zullen de samenhang tussen ouderconflicten bij scheidingen en het welzijn van kinderen pas echt begrijpen als met de kinderen, hun mening, gevoelens en gedachten rekening wordt gehouden. Om te begrijpen hoe kinderen getroffen worden door een scheiding en de conflicten en de onenigheden tussen ouders, is het belangrijk om te onderzoeken wat ouders en de scheiding voor kinderen *betekenen*. Tot nu toe is daar echter weinig onderzoek naar gedaan en ons onderzoek maakt er een begin mee.

Ondanks het feit dat de kinderen met hun gezinnen aan de interventie deelnamen omdat de ouders in een vechtscheiding verwickeld waren, rapporteerden de kinderen dat ze gemiddeld wel het gevoel hadden dat ze bij hun beiden ou-

ders ertoe doen, dat ze bij hun ouders een verschil maken en dat ze een goede relatie met hun ouders hadden, althans met ieder ouder apart (zie hierboven onze suggesties over compartimentalisatie). Meer inzicht in het samenspel tussen ouder-kind relaties, ertoe doen, posttraumatische symptomen en welzijn is nodig om de rol van de ouder-kind relatie bij de verwerking van de scheiding bij kinderen te verklaren. Hoe gaan kinderen met hun gevoelens en gedachten rondom de scheiding om? Welke strategieën gebruiken ze om met hun emoties om te gaan en deze te reguleren? En welke van deze strategieën helpen kinderen het beste? Welke rol spelen ouders in deze processen? Hoe ontwikkelt zich de ouder-kind relatie na verloop van tijd? Immers in ons onderzoek waren de kinderen gemiddeld al 4,5 jaar blootgesteld aan conflicten rondom de scheiding. Meer longitudinaal en fijnmazig onderzoek is nodig om deze vragen te beantwoorden.

Omdat we de vragenlijst voor kinderen behapbaar wilden houden, hebben we niet alle domeinen van kind-functioneren in beeld kunnen brengen. We hebben bijvoorbeeld geen algemene klachtenlijst zoals de CBCL afgenomen. Ook hebben we gekozen voor zelf-rapportages omdat we kinderen een stem wilden geven. Vervolgstudies zouden ook rapportages over de klachten en rapportages van beide ouders en de leerkracht kunnen overwegen om te achterhalen in hoe verre ouders, leerkrachten en kinderen zelf dezelfde betekenis geven aan de scheiding en in hun waarneming van problemen overeenkomen.

In dit rapport hebben we geanalyseerd of verschillen tussen kinderen toe te schrijven waren aan leeftijd of het geslacht van het kind. Beide factoren bleken maar in zeer beperkte mate een verklarende factor te zijn. Wellicht zijn de verschillen afhankelijk van andere factoren zoals de ernst van de conflicten tussen ouders of de tijd dat ouders al uit elkaar zijn. Zoals eerder genoemd zijn er indicaties dat kinderen een aantal jaar na de scheiding zich weer hebben aangepast aan de situatie en qua ontwikkeling weer vergelijkbaar zijn met leeftijdsgenoten (Amato & Afifi, 2006). Dit geldt wellicht niet alleen voor scheidingen maar ook voor vechtscheidingen. Toekomstig onderzoek en verdere analyses zouden het samenspel van deze factoren in kaart moeten brengen.

Sterke kanten en beperkingen onderzoek

Dit rapport heeft een eerste aanwijzing gegeven voor een verandering bij ouders die mogelijk verklaard kan worden door *Kinderen uit de Knel*, een afname van de conflicten tussen ouders, conflicten werden constructiever en ouders neigen tot meer vergeving naar elkaar. Echter niet op alle intra- en interpersoonlijke domeinen van ouder functioneren ten opzichte van de ex-partner noch op alle domeinen van functioneren van kinderen waren positieve veranderingen. Hoewel kinderen hoog scoren op welzijn lijkt het er vooral op dat we onvoldoende hebben gemeten waar kinderen last van hebben bij de scheiding, de zogenoemde 'tussenruimte'. Een belangrijke kanttekening is dat we niet kunnen spreken over een werkelijke effectiviteitsstudie. Volgens de criteria van de NJI kan de effectiviteit van een interventie worden aangetoond met twee onderzoeken (waarvan minstens één Nederlands onderzoek) met sterke bewijskracht (gerandomiseerd onderzoek met een controlegroep en zes maanden follow-up). Een sterker design (gerandomiseerde trial, RCT) is nodig om de effectiviteit van *Kinderen uit de Knel* te toetsen en na te gaan wat de werkzame elementen zijn alsmede welke elementen niet bijdragen aan verandering in ouderschap en aan verbetering van het welzijn van kinderen. Een dergelijke RCT-effectiviteitsstudie behelst ook altijd een controlegroep, dat wil in dit geval zeggen een groep ouders die ook verwickeld zijn in een vechtscheiding, maar die niet *Kinderen uit de Knel* volgen of hebben gevolgd. Deze groep zou dan ook twee keer ondervraagd moeten worden met een tussensepse van 4-6 maanden. Een RCT design zou de invloed van alternatieve verklaringen en invloed van derde variabelen kunnen beperken en uitsluitel geven of veranderingen zijn toe te schrijven aan *Kinderen uit de Knel*. Daarnaast geven onze resultaten niet direct inzicht in hoe deze groep kinderen functioneert ten opzichte van hun leeftijdsgenoten die niet met een (vecht) scheiding te maken hebben. De inclusie van een controlegroep zou dit mogelijk maken.

Zoals al eerder genoemd zouden in de huidige studie de veranderingen die we hebben gevonden ook door andere gebeurtenissen die in de tussentijd zijn gebeurd verklaard kunnen worden. Tevens is het van belang om in kaart te brengen in welke mate factoren die met het volgen van *Kinderen uit de Knel* verbonden zijn, zoals het stopzetten van de juridische procedures, een invloed hebben op de huidige bevindingen.

Op dit moment zien we dat ouders meer lijken te profiteren van *Kinderen uit de Knel* dan de kinderen. Kinderen lijken minder sensitief te worden voor trauma, maar meer onderzoek op het gebied van symptomen en op het gebied van de eerder genoemde 'tussenruimte' waar kinderen last van hebben is van groot belang. We hebben nu de gemiddeldes van de groep onderzocht. Het is interessant om ook naar de individuele trajecten van de ouders en kinderen te kijken, en deze aan elkaar te koppelen. Wellicht gaan alleen de kinderen vooruit waarvan de ouders grote vooruitgang boeken. Wij hebben de mogelijkheid om de gegevens van kinderen aan de gegevens van ouders te koppelen, maar helaas waren er nu niet de middelen en tijd om dit te doen. Voor toekomstig onderzoek zal dit heel waardevol zijn. Ook biedt dat mogelijkheden voor eventuele individuele aanpassing tijdens de interventie *Kinderen uit de Knel*.

De conclusies van dit onderzoek moeten dus worden gezien rekening houdend met een aantal methodologische beperkingen. Daar staat tegenover dat we een grote en diverse groep ouders en kinderen hebben weten te bereiken om mee te werken aan het onderzoek. We hebben instellingen geïncludeerd die ons benaderd hadden met de vraag om te participeren aan het onderzoek, mede hierdoor was betrokkenheid van de medewerkers van de instellingen groot. In vergelijking met andere onderzoeken hebben opvallend veel mannen geparticipeerd. Wellicht heeft dit te maken met het persoonlijke en emotionele onderwerp van het onderzoek. Omdat er zoveel mannen hebben meegedaan aan het onderzoek konden we de resultaten van vaders en moeders met elkaar vergelijken. We zien bijvoorbeeld zeer weinig verschillen tussen mannen en vrouwen wat wijst op het feit dat veel processen voor beiden hetzelfde werken.

Aanbevelingen praktijk

Dit onderzoek gaat over vechtscheidende ouders en hun kinderen. Hoe ervaren de kinderen dat ze knel zitten en wat kunnen we de gezinnen bieden, zodat de kinderen zich minder in de knel voelen. Op basis van de resultaten vonden een tweetal thema's die nog onderbelicht zijn geweest in de methode *Kinderen uit de Knel*.

Waar zit de pijn

Dit project is opgezet voor kinderen van ouders die langdurig conflicten hebben. Uit de resultaten blijkt dat kinderen zich in het algemeen goed voelen, en

met beide ouders een goede relatie hebben. Kinderen hebben echter vooral moeite met de ruimte tussen de ouders. De 'tussenruimte' is voor kinderen de overgang van het ene huis naar het andere huis, het verschil in regels tussen beide ouders, de gelegenheden waar beide ouders zouden moeten zijn, maar niet zijn (verjaardagen, voorstellingen, 10-minuten gesprekje op school enzovoort), of juist de gelegenheden waar beide ouders zijn en elkaar niet verdragen (bij de eindmusical van de basisschool, ieder aan de andere kant van de zaal). Het is ook hoe de strijd bij beide ouders binnen komt, hoe de ene ouder praat over de andere ouder, het geluid van mail die binnenkomt, hoe het ene sociale netwerk op een verjaardag praat over de andere ouder. Verder doen veel ouders in de beleving van kinderen moeilijk over het meenemen van spullen van het ene huis naar het andere. En over het halen en brengen van spullen. Een derde van de kinderen geeft aan dat het idee bestaat dat het moet kiezen tussen twee ouders.

Dit betekent dat de 'tussenruimte' zowel in de ouder- als in de kindergroep besproken moet worden en met ouders, in overleg met kinderen, gezocht moet worden waar de specifieke pijn zit bij het kind, en dit veranderen. Het verbeteren van de 'tussenruimte' voor kinderen lijkt een belangrijk aandachtsgebied in de interventie waar kinderen veel aan kunnen ontleen. Het lijkt erop dat kinderen bij beide ouders thuis zich goed voelen en de relatie met hun vader/moeder goed vinden, en dat ouders inschatten dat ze voldoende beschikbaar zijn voor de kinderen. Hoe kinderen en ouders dit beoordelen in de 'tussenruimte' kan een belangrijk aandachtspunt zijn in de interventie.

Uit de resultaten blijkt dat een groot deel van de kinderen risico op een post-traumatische stressstoornis heeft. In de kindergroep zou het maken van een traumaverhaal over de scheiding, de kinderen kunnen helpen bij het desensibiliseren en het verwerken van de destructieve conflicten waar ze mogelijk last van hebben gehad.

Verder lijkt het van belang vooral bij adolescente meisjes goed door te vragen hoe ze zich voelen, of ze zich goed voelen over zichzelf, of ze een gevoel van controle over hun leven ervaren, of ze het gevoel hebben ergens bij te horen, en of ze hun leven de moeite waard vinden. Deze groep lijkt kwetsbaarder dan jongens van deze leeftijd en dan jongens en meisjes van een andere leeftijd. Voor alle kinderen, maar vooral voor deze groep kwetsbare meisjes, kan het inschakelen van een buddy via Villa Pinedo helpen zich gezien te voelen, sociaal ergens bij te horen en een gevoel van controle over hun leven geven.

Ouders geven aan dat ze het idee hebben dat de andere ouder onbetrouwbaar is. Het lijkt erop dat belangrijke triggers voor conflicten bijvoorbeeld de verschillen van mening zijn over de reden van scheiding en over mogelijke ontrouw. Achterdocht over ontrouw en over wie de scheiding geïnitieerd heeft zouden belangrijke triggers kunnen zijn die blijven spoken. Gezien onze hypothese dat *Kinderen uit de Knel* bij ouders vooral leidt tot veranderingen in het reflectieve denksysteem, lijkt er een behandel component te ontbreken om ook veranderingen in het impulsieve systeem tot stand te brengen. Om ouders minder sensitief te maken voor negatieve prikkels die van de andere ouder uitgaan, kan dan bijvoorbeeld gedacht worden aan het toepassen van EMDR tussen de groepsessies door. Deze interventie werd soms al toegepast na het volgen van *Kinderen uit de Knel*, maar kan waarschijnlijk effectiever worden ingezet gedurende het programma. Daarnaast kan tijdens de groepsessies aandacht worden besteed aan het erkennen van de pijn bij ouders en het onderkennen van de triggers. Dit kan bijvoorbeeld door de oudergroep te splitsen, op een manier dat ouders niet bij elkaar zitten. Op deze manier kunnen de ouders in de groep elkaar steunen zonder dat de ex-partner erbij is en zonder dat ouders als ex-partner geconfronteerd en/of belast worden met elkaars pijn. Mogelijk worden de negatieve attributies die ouders over elkaar hebben op deze wijze meer vatbaar voor verandering.

Daarnaast blijkt uit de resultaten dat voor een grote groep ouders een belangrijk en pijnlijk gevolg van de scheiding is dat het inkomen achteruit is gegaan. In de behandeling is het belangrijk hier aandacht aan te schenken, mede omdat het mogelijk ook als trigger kan werken in conflicten als de ene ouder wel en de andere ouder niet in inkomen achteruit is gegaan. In de interventie maken ouders al een verhaal over de scheiding voor de kinderen, maar misschien is er te weinig aandacht voor de pijn van de ouders afzonderlijk rondom het verhaal van de scheiding.

Het lijkt van belang in de oudergroep meer nadruk te leggen op positieve processen; hoe kan je vertrouwen in elkaars ouderschap opbouwen, hoe kan je de scheiding beter accepteren, hoe kan je positieve gedachten over de andere ouder versterken, wat is er nodig om elkaar te kunnen vergeven? Een belangrijk positief proces om onder de aandacht te brengen bij de ouders kan zijn door te vertellen dat uit de resultaten van het onderzoek naar voren kwam dat ouders minder conflicten hadden en dat kinderen het idee hadden dat de ouders minder ruzie maakten na deelname aan *Kinderen uit de Knel*.

Sociale netwerk

Driekwart van de mannen en de helft van de vrouwen heeft een nieuwe relatie. We weten niet in hoeverre per ouderpaar de een wel en de ander niet een nieuwe relatie heeft en wat voor implicaties dat heeft voor de conflicten tussen ouders. Kinderen lijken vaak te kiezen voor de ouder die nog geen nieuwe relatie heeft, maar dat hebben we in dit onderzoek niet meegenomen. Gezien de hoge aantallen ouders met een nieuwe relatie is het van belang de nieuwe partners/stiefouders bij de interventie te betrekken. Op deze manier kan mogelijk voorkomen worden dat ouders thuis weer terug komen op afspraken die ze gemaakt hebben in de oudergroep met hun ex-partner, en dat kinderen de belevingen over de relatie met een nieuwe stiefouder moeten afschermen voor de andere ouder.

Uit het onderzoek komt naar voren dat de vechtscheidende ouders gemiddeld jonger zijn en kortere relaties hebben gehad dan echtscheidende ouders. Dat zou ook kunnen betekenen dat er minder vertrouwen tussen ouders en hun sociale netwerken is opgebouwd gedurende de relatie. Het expliciet aandacht besteden aan het bouwen van bruggen van vertrouwen tussen beide sociale netwerken kan het vertrouwen tussen ouders ten goede komen.

Voor kinderen en jongeren is school een belangrijk derde milieu. Twee derde van de oudere kinderen heeft last van de scheiding bij het leren op school. Voor jongere kinderen bleek een vertrouwenspersoon op school iemand aan wie ze hun zorgen toe vertrouwden, maar niet alle kinderen hadden zo'n vertrouwenspersoon. Het stimuleren van ouders dit contact tussen kind en school te bewerkstelligen vergroot de kans dat kinderen een steunfiguur hebben, bijvoorbeeld door ouders te adviseren school te informeren over de scheiding. Daarnaast kunnen de behandelaren de stem van het kind nog meer gaan horen door altijd contact op te nemen met school en met de vertrouwenspersoon of een mentor in gesprek te gaan. Uiteraard kan dat alleen als het kind (en ouders) daar toestemming voor geeft.

Voor oudere kinderen geldt dat ze vooral een goede vriend(in) als steunfiguur hebben. Eventueel kan tijdens de interventie overwogen worden dat een jongere een keer een individueel gesprek heeft met een vriend(in) erbij, wanneer de jongere extra steun nodig heeft. Het gevoel ergens bij te horen kan verder voor jongeren zonder steunfiguur ook gestimuleerd worden door het buddy project van Villa Pinedo. Binnen dit project wordt een ervaringsdeskundige

jongere van Villa Pinedo gekoppeld aan een jongere uit *Kinderen uit de Knel* voor ondersteuning en erkenning.

Hoewel het grootste deel van de kinderen bij sporten, hobby's, en in contact met grootouders en vrienden geen last heeft van de scheiding, is er toch nog een grote groep die daar wel last van heeft (een derde tot een kwart respectievelijk). In de kindergroep kunnen kinderen elkaar tips geven hoe om te gaan met dit soort spanningen. Maar ook het bouwen van bruggen tussen de sociale netwerken, en het aangaan van contact met grootouders en het geven van voorlichting wat zij kunnen betekenen voor de kleinkinderen kan de kinderen helpen minder stress te ervaren.

Ouders hebben vaak schriftelijk contact met elkaar, terwijl bekend is dat schriftelijk contact juist escalierend kan werken. Binnen de interventie en in contact met de sociale netwerken van beide ouders kan mogelijk gezocht worden naar boodschappers tussen de ouders. Dit ontlast de kinderen en kan bij ouders de-escalierend werken. Daarnaast kunnen face-to-face contacten tussen ouders mogelijk minder stress gaan opleveren als beide ouders gedesensitizeerd kunnen worden voor elkaar.

Vergeving is van belang voor de kwaliteit van de relatie tussen ouders. Daarnaast hangt een hoger niveau van vertrouwen samen met minder conflicten tussen ouders. Deze relatie wordt verklaard door vergeving, waardering van de ex-partner, verachting van de ex-partner en vijandelijke attributies over de ex-partner. Het geven van voorlichting over de relatie tussen vertrouwen, vergeving en conflicten kan ouders stimuleren elkaar te vergeven en te gaan vertrouwen. Daarbij kan het sociale netwerk een belangrijke rol spelen. Ouders kunnen bij hun sociale netwerk nagaan of hun waarneming van mogelijke afkeuring van de ex-partner klopt, aangezien mensen geneigd zijn hun eigen verwachtingen en gevoelens op anderen te projecteren (Pollmann & Finkenauer, 2009). Aanvullend kunnen de behandelaren beide sociale netwerken stimuleren de andere ouder te vergeven wat er in het verleden is gebeurd, te stoppen met het negatief praten over de andere ouder en met het negatief interpreteren van het gedrag van de andere ouders. Tegelijkertijd worden ouders gestimuleerd de andere ouder meer te waarderen, minder te verachten en minder negatief over het gedrag van de andere ouder te denken, niet alleen in de oudergroep, maar ook door hun sociale netwerk.

Slotwoord

Het huidige onderzoek heeft een begin gemaakt de complexiteit van de werkelijkheid van vechtscheidingen in kaart te brengen. Het heeft er ook toe bijgedragen kennislacunes te identificeren. We sluiten dit hoofdstuk af met een pleidooi voor meer onderzoek en samenwerking tussen kennisinstellingen en praktijk om te voorkomen dat kinderen van gescheiden ouders in de knel komen en effectiever te interveniëren wanneer kinderen van (vecht) scheidende ouders wel in de knel zijn gekomen.

10

Referenties

- Achenbach, T. M., & Rescorla, L. A. (2001). *Manual for the ASEBA School-Age Forms & Profiles*. Burlington, VT: University of Vermont, Research Center for Children, Youth, & Families.
- Adriaanse, M. A., Gollwitzer, P. M., De Ridder, D. T., De Wit, J. B., & Kroese, F. M. (2011). Breaking habits with implementation intentions: A test of underlying processes. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 37, 502-513.
- Alisic, E., Zalta, A. K., Van Wesel, F., Larsen, S. E., Hafstad, G. S., Hassanpour, K., & Smid, G. E. (2014). Rates of post-traumatic stress disorder in trauma-exposed children and adolescents: meta-analysis. *British Journal of Psychiatry*, 204(5), 335-340.
- Amato, P. R. (2001). Children of divorce in the 1990s: An update of the Amato and Keith (1991) meta-analysis. *Journal of Family Psychology*, 15, 355-370.
- Amato, P. R., & Affi, T. D. (2006). Feeling caught between parents: Adult children's relations with parents and subjective well-being. *Journal of Marriage and Family*, 68(1), 222-235.
- Amato, P. R., & Keith, B. (1991). Parental divorce and the well-being of children: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 110(1), 25-46.
- Anderson, S. R., Anderson, S. A., Palmer, K. L., Mutchler, M. S., & Baker, L. K. (2010). Defining high conflict. *The American Journal of Family Therapy*, 39, 11-27, DOI:10.1080/01926187.2010.530194
- Andrews, B., Brewin, C. R., Philpott, R., & Stewart, L. (2007). Delayed-onset posttraumatic stress disorder: a systematic review of the evidence. *American Journal of Psychiatry*, 164(9), 1319-1326.
- Armsden, G. C., and Greenberg, M. T. (1987). The Inventory of Parent and Peer Attachment: Relationships to well-being in adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 16 (5), 427-454.
- Ayoub, C. C., Deutsch, R. M., & Maraganore, A. (1999). Emotional distress in children of high-conflict divorce: the impact of marital conflict and violence. *Family and Conciliation Courts Review*, 37(3), 297-314.
- Baumeister, R. F., Bratslavsky, E., Finkenauer, C., & Vohs, K. D. (2001). Bad is stronger than good. *Review of general psychology*, 5(4), 323-370.
- Bond, F.W., Hayes, S.C., Baer, R.A., Carpenter, K.M., Guenole, N., Orcutt, H.K., Waltz, T., & Zittle, R.D. (2011). Preliminary psychometric properties of the acceptance and action questionnaire-II: A revised measure of psychological inflexibility and experiential avoidance. *Behavior Therapy*, 42, 676-688.
- Booth, A., & Amato, P. R. (2001). Parental predivorce relations and offspring postdivorce well-being. *Journal of Marriage and the Family*, 63(1), 197-212.
- Casusonderzoek Zeist. Onderzoek na het overlijden van twee kinderen. Inspectie Jeugdzorg & Inspectie voor de Gezondheidszorg. Utrecht, september

2013. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2013/10/01/casusonderzoek-zeist>
- Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (2015). Echtscheiding; leeftijdsverschil, kinderen, geboorteland, huwelijksduur. Gedownload op 12 maart 2016 van <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=60060ned&D1=4->
- Chen, E., & Miller, G. E. (2012). "Shift-and-Persist" Strategies Why Low Socioeconomic Status Isn't Always Bad for Health. *Perspectives on Psychological Science*, 7(2), 135-158.
- Children and War Foundation (1998). *Children's Impact of Event Scale (CRIES13)*. Retrieved from <http://www.childrenandwar.org/instruments>.
- Coan, J. A., & Gottman, J. M. (2007). The specific affect coding system (SPAFF). In Coan, J. A. & Allen, J. J. B. (Eds). *The Handbook of Emotion Elicitation and Assessment* (pp. 267-285). New York, NY: Oxford University Press.
- Cohen, J. A., Mannarino, A. P., Kliethermes, M., & Murray, L. A. (2012). Trauma-focused CBT for youth with complex trauma. *Child Abuse & Neglect*, 36, 528– 541.
- Cummings, E. M., & Davies, P. T. (2010). *Marital conflict and children: An emotional security perspective*. New York, NY: Guilford Press.
- Dalton, C., Carbon, S., & Olesen, N. (2003). High conflict divorce, violence, and abuse: implications for custody and visitation decisions. *Juvenile and Family Court Journal*, 54,11–33. doi:10.1111/j.1755-6988.2003.tb00084.x.
- Danner - Vlaardingebroek, G., Kluwer, E. S., vanSteenbergen, E. F., & van der Lippe, T. (2013). Knock, knock, anybody home? Psychological availability links work and the partner relationship. *Personal Relationships*, 20, 52 – 68.
- De Los Reyes, A., & Kazdin, A. E. (2005). Informant discrepancies in the assessment of childhood psychopathology: a critical review, theoretical framework, and recommendations for further study. *Psychological Bulletin*, 131(4), 483-509.
- De Smet, O. (2013). *Unwanted pursuit behavior after breakup*. (pp. 51). Doctoral dissertation, University of Gent, Belgium.
- De Smet, O., Loeyts, T., & Buysse, A. (2012b). Post-breakup unwanted pursuit: A refined analysis of the role of romantic relationship characteristics. *Journal of Family Violence*, 27, 437–452.
- Diehl, M., & Hay, E. L. (2010). Risk and resilience factors in coping with daily stress in adulthood: the role of age, self-concept incoherence, and personal control. *Developmental Psychology*, 46(5), 1132-1146.
- Dullaert, M. (2014). *Vechtende ouders, het kind in de knel – Adviesrapport over het verbeteren van de positie van kinderen in vechtscheidingen*. Den Haag: Bureau Nationale ombudsman. Te vinden op www.dekinderombudsman.nl/ul/cms/fck-uploaded/KOM003.2014Kinderombudsmanadviesrapportvechtscheidingen.pdf

- Dutton, L. & Winstead, B.A. (2006) – Predicting unwanted pursuit: Attachment, relationship satisfaction, relationship alternatives, and break-up distress. *Journal of Social and Personal Relationships*, 23, 565 – 586.
- Eisenberger, N.I., Lieberman, M.D., & Williams, K.D. (2003). Does rejection hurt? An fMRI study of social exclusion. *Science*, 302, 290-292.
- Emmons, R. A. (1986). Personal strivings—an approach to personality and subjective well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51, 1058–1068.
- Emmons, R. A. (1999). *The psychology of ultimate concerns: Motivation and spirituality in personality*. New York, NY, US: Guilford Press.
- Fincham, F. D., & Bradbury, T. N. (1987). Cognitive processes and conflict in close relationships: an attribution-efficacy model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, 1106-1118.
- Fincham, F. D., & Bradbury, T. N. (1992). Assessing attributions in marriage: The Relationship Attribution Measure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 62, 457-468.
- Fredrickson, B. (2009). *Positivity*. Harmony Books.
- Friedman, R.A., & Currall, S.C. (2003). Conflict escalation: Dispute exacerbating elements of e-mail communication. *Human relations*, 56(11), 1325-1347.
- Friese, M., Hofmann, W., & Wiers, R. W. (2011). On taming horses and strengthening riders: Recent developments in research on interventions to improve self-control in health behaviors. *Self and Identity*, 10(3), 336-351.
- Ganong, L., Coleman, M., Jamison, T., & Feistman, R. (2015). Divorced mothers' coparental boundary maintenance after parents repartner. *Journal of Family Psychology*, 29(2), 221-231.
- Glasl, F. (1982). The process of conflict escalation and roles of third parties. In *Conflict management and industrial relations* (pp. 119-140). Springer Netherlands.
- Gottman, J. M. (1998). Psychology and the study of marital processes. *Annual Review of Psychology*, 49(1), 169-197.
- Grych, J.H., Seid, M., & Fincham, F.D. (1992). Assessing marital conflict from the child's perspective: The Children's Perception of Interparental Conflict Scale. *Child Development*, 63, 558 – 572.
- Hart, W., Albarracín, D., Eagly, A. H., Brechan, I., Lindberg, M. J., & Merrill, L. (2009). Feeling validated versus being correct: a meta-analysis of selective exposure to information. *Psychological Bulletin*, 135(4), 555-588.
- Herrenkohl, T. I., Sousa, C., Tajima, E. A., Herrenkohl, R. C., & Moylan, C. A. (2008). Intersection of child abuse and children's exposure to domestic violence. *Trauma, Violence, & Abuse*, 9(2), 84-99. Doi: 10.1177/1524828008314797
- Hetherington, E.M. (2003). Social support and the adjustment of children in divorced and remarried families. *Childhood*, 10, 217-236.

- Hetherington, E.M. (2006). The influence of conflict, marital problem solving and parenting on children's adjustment in nondivorced, divorced and remarried families. Ina. Clarke-Stewart & J. Dunn (Eds.) *Families count. Effects on child and adolescent development* (pp. 203-237). New York: Cambridge University Press.
- Jacobs, N., Kleen, M., De Groot, F., & A-Tjak, J. (2008). Het meten van experiëntiële vermijding. De Nederlandstalige versie van de Acceptance and Action Questionnaire-II (AAQ-II). *Gedragstherapie*, 41, 349-361.
- Jeugdmonitor CBS (2015). Jaarrapport 2015: Landelijke Jeugdmonitor. Centraal Bureau voor de Statistiek. http://jeugdmonitor.cbs.nl/media/200592/2015-landelijke_jeugdmonitor_jaarrapport_2015.pdf
- Kelly, J. B., & Emery, R. E. (2003). Children's adjustment following divorce: Risk and resilience perspectives. *Family Relations*, 52(4), 352-362.
- Kluwer, E. S. (2013). *Het ouderschapsonderzoek – Een aanpak bij vechtscheidingen*. Den Haag/Utrecht: Raad voor de Rechtspraak & Universiteit Utrecht.
- Lagattuta, K. H., Sayfan, L., & Bamford, C. (2012). Do you know how I feel? Parents underestimate worry and overestimate optimism compared to child self-report. *Journal of experimental child psychology*, 113(2), 211-232.
- Lehmiller, J. J., & Agnew, C. R. (2007). Perceived marginalization and the prediction of romantic relationship stability. *Journal of Marriage and Family*, 69, 1036-1049.
- López-Pérez, B., & Wilson, E. L. (2015). Parent-child discrepancies in the assessment of children's and adolescents' happiness. *Journal of Experimental Child Psychology*, 139, 249-255.
- Marshall, S.K. (2001). Do I Matter? Construct validation of adolescents' perceived mattering to parents and friends. *Journal of Adolescence*, 24, 273 -290.
- Masten, A. S., & Narayan, A. J. (2012). Child development in the context of disaster, war, and terrorism: Pathways of risk and resilience. *Psychology*, 63.
- McCullough, M. E. (2013). *Transgression-Related Interpersonal Motivations Inventory (TRIM-18)*. Measurement Instrument Database for the Social Science. Retrieved from www.midss.ie.
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (2015). Campagne. Te vinden op www.vooreenveiligthuis.nl/campagne en www.vooreenveiligthuis.nl/ik-maak-me-zorgen-om-iemand/ik-ben-ouder-dan-18-jaar/ik-maak-me-zorgen-om-een-kind-in-een-vechtscheiding/
- Minnen, van A., Harned, M. S., Zoellner, L., & Mills, K. (2012). Examining potential contraindications for prolonged exposure therapy for PTSD. *European Journal of Psychotraumatology*, 3.

- Neff, L. A., & Karney, B. R. (2005). To know you is to love you: The implications of global adoration and specific accuracy for marital relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, *88*, 480-497.
- Nolen-Hoeksema, S., & Girgus, J. S. (1994). The emergence of gender differences in depression during adolescence. *Psychological Bulletin*, *115*(3), 424-443.
- Olf, M. (2005). *Nederlandse vertaling van de Children's Impact of Event Scale (CRIES-13)*. *Herziene Kinder schokverwerkingslijst*. Amsterdam: Amsterdam Medical Center; de Meren, afdeling psychotrauma.
- Overall, N. C., & McNulty, J. K. (2017). What type of communication during conflict is beneficial for intimate relationships?. *Current Opinion in Psychology*, *13*, 1-5.
- Pinedo, M. & Vollinga, P. (2013). *Aan alle gescheiden ouders, leer kijken door de ogen van je kind*. Amsterdam: A.W. Bruna LeV.
- Quitte Mediators. *Escalatieladder van Glasl*. www.quitte.nl
- Rappaport, S. R. (2013). Deconstructing the impact of divorce on children. *Family Law Quarterly*, *47*, 353-377.
- Ravens-Sieberer, U., Erhart, M., Rajmil, L., Herdman, M., Auquier, P., Bruil, J., et al. (2010). Reliability, construct and criterion validity of the KIDSCREEN-10 score: a short measure for children and adolescents' well-being and health-related quality of life. *Quality of Life Research*, *19*, 1487-1500.
- Rempel, J. K., Holmes, J. G., & Zanna, M. P. (1985). Trust in close relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, *49*, 95-112.
- Rosenberg, M., & McCullough, C. (1981). Mattering: Inferred significance and mental health among adolescents. *Research in Community and Mental Health*, *2*, 163-182. <http://psycnet.apa.org/psycinfo/1983-07744-001>
- Rusbult, C. E., Verette, J., Whitney, G. A., Slovik, L. F., & Lipkus, I. (1991). Accommodation processes in close relationships: Theory and preliminary empirical evidence. *Journal of Personality and Social Psychology*, *60*, 53-78.
- Schoemaker, K., de Kruijff, A., van der Rijken, R., Kluwer, E., Bom, H., & van Lawick, J., ... Finkenauer, C. (2015). Vechtscheidende ouders – wie zijn dat? *Tijdschrift voor Systeemtherapie*, *27*(3), 145-159.
- Showers, C. J., & Zeigler-Hill, V. (2007). Compartmentalization and integration: The evaluative organization of contextualized selves. *Journal of Personality*, *75*(6), 1181-1204.
- Spruijt, E., & Kormos, H. (2010). *Handboek scheiden en de kinderen – Voor de beroepskracht die met scheidingskinderen te maken heeft*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Spruijt, A. P., & Tils, J. (2007). *Scheidingskinderen: overzicht van recent sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar de gevolgen van ouderlijke scheiding voor kinderen en jongeren*. SWP.

- Sweeper, S., & Halford, K. (2006). Assessing adult adjustment to relationship separation: The Psychological Adjustment to Separation Test (PAST). *Journal of Family Psychology, 20*, 632–640. doi:10.1037/0893-3200.20.4.632
- The Kidscreen Group Europe (2004). The KIDSCREEN Questionnaires - Quality of life questionnaires for children and adolescents KIDSCREEN-10, Child and Adolescent Version.
- Treutler, C. M., & Epkins, C. C. (2003). Are discrepancies among child, mother, and father reports on children's behavior related to parents' psychological symptoms and aspects of parent-child relationships? *Journal of Abnormal Child Psychology, 31*(1), 13-27.
- Van Lawick, J. (2012). Vechtscheidende ouders en hun kinderen. *Tijdschrift voor Systeemtherapie, 24*(3), 128-150.
- Van Lawick, J. & Visser, M. (2015). *Kinderen uit de knel. Een interventie voor gezinnen verwickeld in een vechtscheiding* (2nd ed.). Amsterdam: Uitgeverij SWP
- Verlinden, E., Meijel, E. P. M. van, Opmeer, B. C., Beer, R., Roos, C. de, & Bicanic, I. A. E., ... Lindauer, R. J. L. (2014). Characteristics of the Children's Revised Impact of Event Scale in a clinically referred Dutch sample. *Journal of Traumatic Stress, 27*, 338-344.
- Visser, M.M., Finkenauer, C., Schoemaker, K., Kluwer, E., van der Rijken, R., van Lawick, J., Bom, H., de Schipper, J.C., & Lamers-Winkelmann, F. (under review). I'll never forgive you: High conflict divorce, social network, and co-parenting conflicts.
- Visser, M.M., Schoemaker, K., de Schipper, J.C., Lamers-Winkelmann, F., & Finkenauer, C. (2016). Interparental Violence and the Mediating Role of Parental Availability in Children's Trauma Related Symptoms. *Journal of Child and Adolescent Trauma, 9*(2), 115-125.
- Wichstrøm, L. (1999). The emergence of gender difference in depressed mood during adolescence: the role of intensified gender socialization. *Developmental Psychology, 35*(1), 232-245.
- Williams, K.D. (1997). Social ostracism. In R. Kowalski (Ed.), *Aversive interpersonal behaviors* (pp. 133-170). New York: Plenum Press.

